

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Fister Nuša

Mentor: izred. prof. dr. Ljubica Jelušič

PROBLEM MNOŽIČNIH GROBIŠČ V SLOVENIJI

Diplomsko delo

Ljubljana, 2004

KAZALO

1. UVOD.....	5
2. METODOLOŠKO – HIPOTETIČNI OKVIR.....	7
2.1. OPREDELITEV PREDMETA ANALIZE	7
2.2. CILJI ANALIZE	7
2.3. UPORABLJENE METODE DELA.....	8
2.4. HIPOTEZE.....	8
2.4.1. Splošna hipoteza	8
2.4.2. Izvedene hipoteze	8
2.5. STRUKTURA ANALIZE.....	8
2.6. OPREDELITEV TEMELJNIH POJMOV	9
2.6.1. Množična grobišča.....	9
3. SLOVENCIMED DRUGO SVETOVNO VOJNO.....	10
3.1. VOJNA V VOJNI – NARAŠČANJE NAPETOSTI IN SPOPADIMED SAMIMI SLOVENCIM.....	11
3.2. OBOROŽENE ORGANIZACIJE MEŠČANSKEGA TABORA.....	11
3.2.1. Nastanek četniških oddelkov.....	12
3.2.2. Vaške straže.....	13
3.3. PORAZ PROSTOVOLJNE PROTIKOMUNISTIČNE MILICE IN ČETNIKOV	14
3.4. USTANOVITEV DOMOBRANSTVA, NJEGOV RAZVOJ IN KONEC	15
3.4.1. Ustanovitev Narodnega odbora.....	19
4. ODNOS KATOLIŠKE CERKVE DO OKUPACIJE.....	20
5. SLOVENCIMPO 2. SVETOVNI VOJNI.....	21
6. POVOJNA MNOŽIČNA GROBIŠČA	24
6.1. SKUPINE ŽRTEV.....	24
6.2. ŠTEVILO USMRČENIH.....	26
6.3. VRSTE GROBIŠČ	28
6.4. ŠTEVILO GROBIŠČ	30
6.5. MOŽNE LOKACIJE POVOJNIH MNOŽIČNIH GROBIŠČ	30
6.5.1. Jama pod Macesnovo gorico	31
6.5.2. Koščevo brezno nad Zgornjim Igom.....	32
6.5.3. Brezno v Konfinu.....	32
6.6. VZROKI IN MOTIVI ZA MNOŽIČNE POVOJNE POBOJE	33
6.7. ODGOVORNOST IN KRIVDA ZA MNOŽIČNE POVOJNE POBOJE.....	34
6.7.1. Oddelek za zaščito naroda - OZNA	36
6.7.2. Korpus narodne obrambe Jugoslavije - KNOJ.....	38
6.7.3. OZNA in KNOJ.....	38
7. ČLOVEKOVE PRAVICE IN ŽENEVSKE KONVENCIJE.....	39
7.1. ČLOVEKOVE PRAVICE	39
7.2. ŽENEVSKA KONVENCIJA O IZBOLJŠANJU USODE RANJENCEV IN BOLNIKOV	39
7.3. KONVENCIJA O RAVNANJU Z VOJNIMI UJETNIKI.....	40
8. RAVNANJE SLOVENSKE DRŽAVE GLEDE MNOŽIČNIH POVOJNIH POBOJEV	43
8.1. USTANOVITEV VLADNE KOMISIJE ZA REŠEVANJE VPRAŠANJ PRIKRITIH GROBIŠČ	43
8.2. PREISKOVALNA KOMISIJA O RAZISKOVANJU POVOJNIH MNOŽIČNIH POBOJEV, ...	43
PRAVNO DVOMLJIVIH PROCESIH IN DRUGIH TOVRSTNIH NEPRAVILNOSTIH	43
8.3. VPIS V MATIČNE KNJIGE IN IZDAJA MRLIŠKIH LISTOV	44
8.4. IZJAVA OB CELOVITEM NAČRTU UREDITVE GROBIŠČ MNOŽIČNIH POVOJNIH POBOJEV TER OB SPREJEMANJU ZAKONA O VOJNIH GROBIŠČIH.....	45

8.5.	ZAKON O VOJNIH GROBIŠČIH.....	46
8.5.1.	<i>Teharje in Zalesnik</i>	50
8.6.	PRAVNA UREDITEV V DRUGIH DRŽAVAH.....	51
8.6.1.	<i>Nemčija</i>	51
8.6.2.	<i>Italija</i>	52
8.6.3.	<i>Avstrija</i>	53
8.6.4.	<i>Francija</i>	54
9.	VERIFIKACIJA HIPOTEZ	55
10.	ZAKLJUČEK	57
11.	VIRI	59
11.1.	KNJIGE.....	59
11.2.	ČLANKI.....	60
11.3.	ZAKONI.....	63
11.4.	INTERNETNI VIRI.....	63

SEZNAM KRATIC

CK KPS	Centralni komite Komunistične partije Slovenije
JA	Jugoslovanska armada
JZS	Jamarska zveza Slovenije
KNOJ	Korpus narodne obrambe Jugoslavije
KPS	Komunistična partija Slovenije
MNZ	Ministrstvo za notranje zadeve
MVAC	Prostovoljna protikomunistična milica
NKOJ	Narodni komite osvoboditve Jugoslavije
NOB	Narodnoosvobodilni boj
NOV	Narodnoosvobodilna vojska
NOVJ	Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije
OF	Osvobodila fronta
OZNA	Oddelek za zaščito naroda
SLS	Slovenska ljudska stranka
SNOO	Slovenski narodnoosvobodilni odbor
SNVZ	Slovenski narodni varnostni zbor
RS	Republika Slovenija
VOS	Varnostnoobveščevalna služba
ZVG	Zakon o vojnih grobiščih
ŽKRB	Ženevska konvencija o izboljšanju usode ranjencev in bolnikov v vojskah na bojišču
ŽKVU	Ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki

1. UVOD

Grobovi prednikov so eden temeljev človeške civilizacije. S tem je prepojen ves sodoben svet. Pieteta, veliko, globoko spoštovanje do pokojnih je ena temeljnih vrednot človeške družbe od nekdaj pa do danes. Sodobni svet še danes spoštuje stari izrek »*De mortuis nil nisi bonum*« - o mrtvih je treba govoriti samo dobro. Sodobni svet ne pozna »slabih« in »dobrih« mrličev. Po vseh vojnah, bodisi med narodi, bodisi v državljskih vojnah in revolucijah, po vseh bitkah ostanejo trupla, ki jih svojci in drugi pokopavajo in obžalujejo ne glede na barvo kože, vero, ideologijo; skratka, zgodilo se je in obžalujejo.

Po velikem obračunu držav in narodov v drugi svetovni vojni je kot odgovor na prestano gorje nastopil revanšizem po prastarih preizkušanih pravilih, ki se znova in znova vračajo v prakso in so osnova za osebno ali državno maščevanje po načelu oko za oko, kri za kri. Storilci so likvidacije opravičevali kot povračilo za pobite žrtve, požgane domove, in ne nazadnje so se le-te zaključile s posledičnimi državljskimi vojnami oz. revolucijami, ki so pomenile obračun s političnimi nasprotniki in nasilno prevzemanje oblasti. Na Slovenskem je celo prišlo do organiziranih likvidacij vojnih ujetnikov, invalidov in bolnikov, pripadnikov sovražnih enot oz. držav.

O pobjah s strani Angležev vrnjenih domobrancev, ki so se dogodili, ko je bila druga svetovna vojna že končana, je sredi sedemdesetih, v intervjuju z Borisom Pahorjem, objavljenim v zamejskem revijalnem tisku (Zaliv, leta 1975), prvi javno spregovoril Edvard Kocbek. Na podlagi Kocbekovega intervjuja in njegovih dnevniških razmišljanj je Spomenka Hribar na začetku osemdesetih predlagala postavitve skupnega spominskega obeležja vsem žrtvam vojne. Od prvega razmišljanja in pretehtanega predloga bosta zdaj minili že dobri dve desetletji. Država ne ve, kako naj postopa, zato ravna od primera do primera drugače: ponekod najdišče zavaruje z ograjo in stvar je do nadaljnjega odpravljena; drugje se loti izkopavanja, ki je neredko iz banalnega razloga na sredini prekinjeno (za strokovni izkop, identifikacijo žrtev in kasnejši pokop zmanjka denarja); spet drugje ne ukrene ničesar, ampak ravna, kot da se ni zgodilo nič. Vendar so bila prisotna prizadevanja za ureditev situacije. V parlamentu sta delovali dve preiskovalni komisiji, Polajnarjeva in Pučnikova, vendar brez uspeha. Povojnih pobojev nihče več ne zanika, kot se je sprva dogajalo, nihče več ne trdi, da so bili pravični, potrebni ali kako drugače opravičljivi. Splošno sprejeto je, da je to madež na nacionalni zgodovini. Slovenske politične stranke so poskusile opredeliti odnos do polpretekle zgodovine v posebni deklaraciji, vendar brez uspeha. Kljub vsemu država ni uspela postaviti minimalnih standardov ravnanja s trupli pobitih.

Pieteta do vseh mrtvih je temelj človeške civilizacije. Da onkraj smrti ne sme segati

človeška roka. »O mrtvih vse dobro!« in »Naj počivajo v miru!« sta ljudska izreka za posvečenost mrtvih. Lahko bi dejali, da je smrt zadnje dejanje v življenjski zgodbi. Zanj nima več pomena, pomembna pa je za tiste, ki ostanejo živi. Žalovanje in pogrebna slovesnost so v znamenju kontinuirane prisotnosti umrlega med živimi. Edino kar še ostane za pokojnikom je spomin.

V splošnem obstajata dva pristopa do vprašanja povojnih pobojev in samih grobišč: najprej bi bilo potrebno pietetno urediti grobišča in s tem odpreti prostor za svetost življenja in posvečenost mrtvih. In s tem pomiriti življenje živih. Da bi premostili razlike in zaživel sproščeno ter prijazneje. Da bi bilo slehernemu med nami dopuščeno dostojanstvo enkratne osebe, kakršna vsakdo med nami je. Šele potem je potrebno ugotavljanje odgovornosti in krivde in kazni zanje.

Republika Slovenija mora izpolniti obveznosti iz Ženevske konvencije, ki zahteva, da je treba vse žrtve vojskujočih se strani pokopati. Slovenska oblast se je teh mednarodnih civilizacijskih norm in obveznosti zavedala dovolj zgodaj, saj je že pred desetimi leti ustanovila komisijo vlade za reševanje vprašanj prikritih grobišč.

Državi pieteta do vseh trupel nalaga dolžnost, da jih pokopljejo ter jim dajo pravico do groba in do spomina. Mrtve je treba pokopati po običaju naroda, ki mu pripadajo. Pokojni dobijo mir in pokoj. Treba jih je prešteti, jih imenovati, jim izdati mrliške liste in pokopati, sicer bomo kosti lahko preštevali v nedogled.

2. METODOLOŠKO – HIPOTETIČNI OKVIR

2.1. Opredelevitev predmeta analize

Pri pisanju diplomske naloge sem izhajala iz ideje, da je pomembno razumevanje zgodovinskega obdobja 2. svetovne vojne in obdobja po njej, ker so se takrat postavili temelji slovenske državnosti. Pomemben je tudi vpliv dogodkov po koncu vojne, predvsem povojni množični poboji, ki so se odvijali zunaj sodišč in so kršili osnovne človekove pravice in svoboščine. Vsa ta dejstva imajo še vedno vpliv v današnjem času, ker še vedno obstaja razlikovanje glede na pripadnost »rdečim« in »belim«. Tema je tudi pomembna, ker je Republika Slovenija vstopila v Evropsko unijo in domače razprtije preprečujejo, da Slovenija v Evropi nastopi kot en narod in se tako bori za svoje pravice in prepoznavnost v svetu.

V diplomski nalogi se bom osredotočila na zgodovinska dejstva, ki so pripeljala do konca 2. svetovne vojne v Sloveniji in na število žrtev, njihova grobišča ter ravnanje Republike Slovenije do te problematike. Na koncu bom poskušala navesti dejanja, ki bi jih morala narediti država, da bi pripomogla k rešitvi vprašanja povojnih množičnih grobišč in tako omogočila pieteten odnos do mrtvih ter na dostojen način obeležiti svojo zgodovino.

2.2. Cilji analize

V diplomski nalogi, ki obravnava problem množičnih grobišč po 2. svetovni vojni v Sloveniji, sem si zastavila naslednje cilje:

- analizirati in predstaviti zgodovinska dejstva in ravnanja, ki so pripeljala do nastanka dveh nasprotnih taborov ob koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji;
- predstaviti število žrtev povojnih, izvensodnih pobojev, možne lokacije številnih grobišč ter pravne predpise, ki so veljali ob koncu 2. svetovne vojne;
- opozoriti na ravnanja Republike Slovenije glede reševanja problematike množičnih povojnih pobojev;
- predstaviti zakon o vojnih grobiščih kot osnovo za reševanje tega vprašanja;
- prikazati pravno ureditev problema množičnih grobišč v drugih državah (Avstrija, Italija, Nemčija, Francija);
- navesti možne ukrepe, ki bi lahko privedli do pietetnega odnosa do mrtvih ter do premostitve nasprotij znotraj naroda.

2.3. Uporabljene metode dela

V diplomski nalogi bom z metodološkega vidika opravila analizo zapisa o množičnih grobiščih v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Temeljna bo metoda analize vsebine pisnih virov, s pomočjo katere bom obdelala pridobljene podatke iz primarnih in sekundarnih pisnih virov – gre predvsem za smiselno razčlenitev in proučevanje posameznih zakonov ter drugih virov, ki jih bom uporabila. Poleg tega bom uporabila tudi zgodovinsko metodo, s katero bom na kratko pojasnila razvoj dogodkov, ki so pripeljali do nastanka množičnih grobišč. Z opisno (deskriptivno) metodo pa bom pojasnila temeljne pojme s tega področja, z metodo študija primera pa bom podrobno analizirala konkretne primere.

2.4. Hipoteze

2.4.1. Splošna hipoteza

V času 2. svetovne vojne je na slovenskih tleh prišlo do politične in vojaške polarizacije med partizanskim gibanjem in grupacijami, ki so se organizirale pod okriljem okupatorja. Nasprotja med obema poloma so ob koncu vojne vodila v množične poboje pripadnikov izdajalskega pola ter v množične izvensodne poboje beguncev. Pobiti begunci so bili pokopani v množična grobišča, ki so po pol stoletja še vedno predmet razprtij med slovenskimi državljani, grobišča pa tudi niso primerno označena in urejena.

2.4.2. Izvedene hipoteze

- a) Grobišča je potrebno urediti na dostojen način, po standardih človeškega humanizma in sodobnega sveta.
- b) Za ureditev grobišč je odgovorna Republika Slovenija, ker je država vseh Slovencev, ne glede na razprtije.
- c) K ureditvi množičnih grobišč Republiko Slovenijo zavezujejo mednarodnopravne konvencije, katerih podpisnica je.
- d) Pri ureditvi množičnih grobišč Republika Slovenija ne sme iskati krivca/e, vendar mora obsoditi izvensodne poboje nasploh, ker bo to pripeljalo do premostitve nasprotij.

2.5. Struktura analize

V uvodu sem na kratko predstavila vsebinski okvir moje diplomske naloge Problem množičnih grobišč po 2. svetovni vojni. Nadalje sem v metodološko – hipotetičnem okviru

natančneje predstavila predmet in cilje preučevanja in hipotetični okvir s hipotezami ter metode dela. Temu bo sledila opredelitev temeljnih pojmov, kot so množična grobišča in sprava. Osrednji del bo predstavljal zgodovinski okvir in dejstva, ki so pripeljala do nastanka dveh oboroženih taborov v Sloveniji v času 2. svetovne vojne ter obračuna med njima. Potem bom predstavila število usmrčenih, možne lokacije množičnih grobišč po Sloveniji (Teharje, Rog), mednarodnopravne konvencije (haaške in ženevske konvencije). Pomemben del bo predstavljal predstavitev odnosa države do reševanja tega vprašanja, zakona o vojaških grobiščih ter pravno ureditev tega vprašanja v drugih državah. Zaključila bom z verifikacijo hipotez ter poskušala podati možne rešitve, ki bi pripeljale do rešitve tega vprašanja, pietetnega odnosa do mrtvih ter premostitve nasprotij znotraj slovenskega naroda.

2.6. Opredelitev temeljnih pojmov

2.6.1. Množična grobišča

V slovarju slovenskega knjižnega jezika (1991: 766) je grobišče definirano kot več grobov na enem prostoru, kot prostor za grob. V primeru povojnih pobojev se grobišče smatra kot zadnji kraj počitka, ki so ga največkrat predstavljale jame, brezna, protitankovski jarki in podobno. Grobišče je postal izbran prostor, kamor so pripeljali žrtve in jih ubili. Grobišča so postala množična, ker je bilo vedno večje število žrtev. V konkretnem primeru je težko določiti točno število, ker trupla niso izkopana in prešeta, vsekakor pa z izrazom množična mislim na razmeroma veliko število ljudi.

V času druge svetovne vojne, od 1941 do 1945, predvsem pa po vojni, med majem in avgustom 1945, so bila na kraških delih Slovenije številna brezna spremenjena v množična grobišča. V zahodnem delu Slovenije so brezna imenovali fojbe, na Notranjskem in Dolenjskem pa je staro ime brezno dobilo nov, zlovešč pomen. Brezna so bila že v prvih letih vojne izbrana za prikrivanje likvidacij vojnih ujetnikov, pa tudi civilnih nasprotnikov. Poleg brezen so množična grobišča postale tudi številne kraške jame, rudniški jaški ter protitankovski jarki. Metanju ljudi v jame in brezna je sledilo zakrivanje sledov in miniranje vhodov, kar je omogočilo, da so grobišča postala nedostopna. Vendar so kasneje, zaradi ekoloških problemov, morali nekatera brezna in jame odpreti, trupla prekopati in stanje sanirati.

3. SLOVENCİ MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Na dan nemškega napada na Jugoslavijo 6. aprila 1941, je ban Dravske banovine dr. Marko Natlačen sklical zastopnike slovenskih meščanskih strank in ustanovil Narodni svet. Vanj so vstopili zastopniki Slovenske ljudske stranke in slovenski deli Jugoslovanske nacionalne stranke, Narodne radikalne stranke, Socialistične stranke Jugoslavije in Samostojne demokratske stranke. Ustanovitev je pojasnil s tem, da je v težkih časih potrebno enotno nastopanje vseh strank, česar se ni držal dosledno, saj je odklonil sodelovanje komunistov z razlago, da Komunistična partija Slovenije (KPS) ni legalna stranka in zato v Narodnem svetu ne more sodelovati. Narodni svet je 10. aprila pozval ljudi naj se okupatorju ne upirajo in naj izročijo orožje, obenem pa je osnoval Slovensko legijo, ki naj bi do prihoda okupatorja vzdrževala red in mir (Repe, 1988: 9). Po teh ukrepih je začel Narodni svet iskati stik z okupatorji. Dr. Marko Natlačen je predstavniku italijanske fašistične civilne oblasti Emiliju Grazioliju zagotovil lojalnost in ga prosil naj bi Narodnemu svetu dovolil izvrševati oblast, ki naj bi jo poleg italijanske vojske podpirala tudi Slovenska legija. Dne 3. maja je bila Ljubljanska pokrajina s posebnim odlokom priključena k Italiji. Vrhovno oblast v novi provinci je izvrševal visoki komisar, pomagal pa naj bi mu 14-članski sosvet. V sodelovanju med sosvetom in italijanskimi fašističnimi oblastmi pa so se kmalu pokazale razpoke. Predstavniki slovenskih meščanskih strank so se izgubljali v strankarskih bojih in razprtijah in niso vedeli, na koga naj se naslonijo: ali na zahodne zaveznike ali na okupacijske oblasti, s katerimi jih je nekaj že tudi javno sodelovalo. Nekatere skupine so bile ideološko vezane na fašizem in so v okupaciji videle možnost za uveljavitev režima na podoben osnovi ali v povezavi z ekstremnim katolicizmom. Druge (prevladujoče) v fašistično zmago sicer niso verjele, v sodelovanju z okupatorjem pa so videle možnost za lažje preživetje in ohranitev (ponovno pridobitev) enakih ali podobnih pozicij, kot so jih imele pred vojno. Italijani so si njihovo sodelovanje zamišljali bolj ali manj v propagandnem smislu in so tako z njimi tudi ravnali. Pri patriotskih silah, ki so se začele združevati v Osvobodilni fronti (OF), je taka kolaboracionistična politika naletela na odpor in prezir, saj je bila v nasprotju s svobodoljubnimi in demokratičnimi težnjami slovenskega naroda. Zaradi teh razlogov je v začetku novembra 1941 odstopil celoten sosvet. Njegovi člani so se nato politično pasivizirali ali pa so delovali bolj v ozadju (Repe, 1988: 10).

3.1.   Vojna v vojni – Naraščanje napetosti in spopadi med samimi Slovenci

Za meščansko vodstvo je odnos do OF (in KPS) začel postajati pereče vprašanje s širjenjem vstaje in njenega vpliva. Program osvobodilnega gibanja, ki je temeljil na akciji, je bil privlačen zlasti za mlade in tiste socialne sloje, ki so bili pred vojno zapostavljeni. Vloga KPS v OF in nasilno obračunavanje z njenimi političnimi nasprotniki pa je pri meščanskih politikih zbudila prepričanje, da to pelje v revolucijo in stalinistično diktaturo, kar je okrepilo še pred vojno razvit močan protikomunizem. K temu so jo utrjevala tudi stališča KPS in OF kot so 6. geslo osvobodilnega boja iz junija 1941 (boj proti lastni kapitalistični gospodi), sklep Vrhovnega plenuma OF iz septembra 1941, da Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) edini vodi slovenski narod, 6. temeljna točka, da bo po vojni prevzela oblast OF in 9. točka, da narodna vstaja raste iz narodnoosvobodilnih čet in enot Narodne zaščite, katere nadaljevanje je bila januarja 1942 izrečena grožnja s smrtjo in kaznijo za vsakogar, ki organizira vojsko zunaj partizanskih enot in OF (Repe, 1995: 192). Tako politiki, ki so po kapitulaciji ostali v domovini, kot tisti, ki so emigrirali, so se začeli zavedati moči OF in volilcev KPS v njej. Zato so se – zlasti iz emigrantskih krogov v Londonu – začele vrstiti pobude za enoten nastop proti njej (Repe, 1988: 11). Tako je bilo v začetku leta 1942 v škofovskem dvorcu v Ljubljani nekaj sestankov, na katerih so sodelovali predstavniki vseh tistih različnih skupin klerikalnega, liberalnega in delno socialdemokratskega tabora, ki se niso odločile za osvobodilno gibanje. Čeprav so med temi skupinami še naprej vladale razprtije, ki so se v taki ali drugačni obliki kazale ves čas vojne, pa je nad narodnim prevladal skupni razredni interes in tako je postal njihov cilj organiziranje vojske in boja proti »komunistični OF«. Možnost, da bi osvobodilna vojna prerasla v revolucijo, je bila zanje hujša, kot pa dejansko stanje, to je okupacija. Zato so marca 1942 ustanovili Slovensko zavezo, politično organizacijo, ki naj bi bila nekakšna alternativa OF in njenim organom (Repe, 1988: 12).

3.2.   Oborožene organizacije meščanskega tabora

Spomladi in poleti 1941 je nastalo več ilegalnih organizacij (četniška in oficirska organizacija, Petrova garda, Prebujena Slovenija, Sokolska legija, Stara pravda, ...), med katerimi je bila najmočnejša Slovenska legija. Te skupine so bile sicer protikomunistično naravnane, toda tudi usmerjene proti okupatorju, priznavale pa so londonsko vlado. Nekatero (Stara pravda, tiste iz četniških in sokolskih vrst) so OF priznavale oz. se z njo povezovale. Polkovnika jugoslovanske vojske Jaka Avšiča in majorja Karla Novaka je

Mihailović imenoval za poveljnika oz. načelnika četniškega štaba v Sloveniji. Četniški napad na srbske partizane in opredelitev OF proti Mihailoviću je nato sprožila ostre polemike in opredeljevanja. Del oficirske organizacije z Avšičem na čelu se je odločil za partizane, prav tako stara SLS in t.i. ministrska skupina, Stara pravda pa je izstopila. Zaostril se je tudi odnos do skupin, ki OF niso priznavale. Pristaši Draže Mihailovića so v Ljubljani ustanovili nekaj oboroženih skupinic, ki so ovajale okupatorju aktiviste OF in poskušale organizirati napade na voditelje narodnoosvobodilnega gibanja. Že sredi avgusta 1941 je bila v OF ustanovljena Varnostnoobveščevalna služba (VOS), ki so jo organizirali, vodili in zanjo zbirali kader komunisti. VOS je izvajala razne tvegane akcije, med drugim je reševala aktiviste iz zaporov, jeseni pa je začela tudi obračunavati z narodnimi izdajalci in nasprotniki OF. Septembra 1941 je odlok o zaščiti slovenskega naroda opredelil pojem narodnega izdajalca (Repe, 1995: 193).

Političnim pripravam so kmalu sledile tudi vojaške. Pobudniki za organiziranje vojaških enot so iz majhnih ilegalnih polvojaških oboroženih oddelkov, ki so sicer na papirju že obstajali, praktično pa niso imeli velikega vpliva (Ehrlichovi stražarji, Slovenska legija, Sokolska legija, Narodna legija), skušali ustanoviti enotno vojaško formacijo, predvsem pa doseči njeno legalizacijo pri italijanskih oblasteh. Prošenj in spomenic s tako vsebino pa italijanske oblasti predvsem zaradi zaverovanosti v svojo premoč dolgo niso bile pripravljene upoštevati (Repe, 1988: 12).

3.2.1. Nastanek četniških oddelkov

Meja 1942 je prišlo – tokrat izven Ljubljane – do organiziranja četniških enot, oziroma kot se rekli, oddelkov jugoslovanske vojske v domovini. Mihailovićev zastopnik za Slovenijo, major Karel Novak, je objavil obvezen poziv jugoslovanskim vojnim obveznikom za vstop v te enote. Tako se je v maju in juniju na Dolenjskem zbralo po nekaj deset mož v več skupinah. Ker so bile prešibke, da bi se borile proti partizanski vojski, ki je takrat doživljala pomladanski osvobodilni polet, so se v glavnem skrivale. Najštevilčnejša med njimi, t.i. Štajerski bataljon, pa je celo sodelovala skupaj s partizani v napadu na italijansko postojanko v Ratežu. Ker pa je Štajerski bataljon obenem lovil kurirje, aktiviste OF in posamezne partizane ter jih mučil, nekaj pa tudi usmrtil v svojem taborišču, so ga partizani, ko so za to izvedeli, začeli zasledovati. Zatekel se je k Italijanom v bližino Novega mesta. Ti so ga zaščitili, oskrbeli s strelivom in mu omogočili prevoz iz svojih postojank pod Gorjanci v akcije proti partizanom, obenem pa tudi prevzeli kontrolo nad njim (bataljon jim je moral izročiti spisek s podatki o svojih pripadnikih) (Repe, 1988: 12).

Podobna skupina se je pod Italijani legalizirala julija 1942 v Šentjoštu v

Polhograjskih Dolomitih. Obe enoti sta se poimenovali Legija smrti (Repe, 1988: 13).

3.2.2. Vaške straže

Po pomladanski partizanski ofenzivi, ki se je končala z osvoboditvijo obsežnega ozemlja med Brodom na Kolpi in Ljubljano, je pri italijanskih vojaških in civilnih oblasteh prevladala ocena, da bodo osvobodilno gibanje le stežka zatrli ali vsaj omejili brez večje pomoči domačih izdajalcev. Zato je italijanski general Mario Robboti na predlog bivšega generala stare jugoslovanske vojske Leona Rupnika (ta je junija 1942 sprejel mesto ljubljanskega župana) – poleg že legaliziranih oddelkov Legije smrti – dovolil ustanovitev t.i. »vaških straž«. Italijani so jih imenovali »Prostovoljna protikomunistična milica – *Milizia volontaria anticomunista*« (MVAC). Tudi te enote je Mihailovičev zastopnik Karel Novak štel za sestavni del kraljeve jugoslovanske vojske v domovini (Repe, 1988: 13).

Belogardistične postojanke (konec leta 1942 jih je bilo 71, belogardističnih čet pa 41) so še zlasti med italijansko-nemško ofenzivo poleti in jeseni 1942 s pomočjo okupatorjev rasle po vsej Ljubljanski pokrajini. Belo gardo so ponekod okrepile tudi napake posameznih pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja, sektašenje, grob odnos do prebivalstva, hitre, tudi neupravičene likvidacije, proglašanje ljudi za »belogardiste« zato, da so lahko zaplenjali hrano in druge stvari, oblastniško vedenje posameznih partizanskih poveljnikov, ki so na svojem ozemlju prostovoljno odločali o življenju in smrti (Repe, 1995: 194). Od začetka so ponekod ljudje sprejeli, često na pobudo duhovnikov in vaških veljakov, od italijanskih enot orožje za boj proti partizanom, da jih ne bi odvedli v internacijo ali jim požgali domačij. Pri novačenju je pomagal tudi okupator, in sicer z ljudmi, ki so jih na priporočilo nekaterih duhovnikov in vplivnih ljudi spuščali iz internacije in zaporov. Vzroki za vstop pri precejšnjem delu pripadnikov bele garde torej niso bili razredne narave (če bi se opredeljevali po socialni pripadnosti, bi po logiki morali biti na strani narodnoosvobodilnega gibanja), pač pa so izvirali iz strahu, pritiskov, vpliva cerkve, propagande, težnje izogibati se represalijam okupatorja, in podobno; pri nekaterih pa tudi iz želje, da si na tak način zagotovijo eksistenco v težkih vojnih razmerah. Zato sprva vaške straže niso bile posebno bojovite. Postopoma so začele bolj dejavno izvrševati ukaze okupatorjev, od katerih so dobile tudi orožje, obleko, obutev, hrano, pa tudi plačo in nagrade za »posebne uspehe«. Tudi številčno so se močno okrepile (konec leta 1942 na 4544 mož, sredi maja 1943, ko so bile najštevilčnejše, pa na 6123 mož) (Repe, 1995: 196). Izvršilni odbor OF, ki si je prizadeval ljudi odvrniti od sodelovanja z okupatorjem, je septembra 1942 s posebnim proglasom zagrozil, da bo ustreljen vsakdo, ki italijanskega orožja ne bo izročil partizanom. Junija 1943 je pozval vse, ki so nasedli propagandi in

stopili v MVAC, naj zapuste okupatorjevo službo in se pridružijo NOV. Obljubil je, da bo tisti, ki ni zagrešil zločinov, brez kazni sprejet v partizanske enote. Takih pozivov je bilo do 15. januarja še več (Repe, 1988: 14).

Belogardisti so si mnogokje utrdili svoje postojanke v župniščih in cerkvah, od koder so iz zvonikov obvladovali okolico. Partizanske enote so del teh postojank uničile in s tem preprečile razvoj bele garde po nekaterih predelih. Konec leta 1942 so belogardisti v tako imenovanih božičnih racijah po Ljubljani aretirali številne aktiviste in simpatizerje OF (Repe, 1988: 14).

3.3. Poraz prostovoljne protikomunistične milice in četnikov

Po preobratu na svetovnih bojiščih (zlasti po bitkah pri El Alameinu in pri Stalingradu) je vojaška pobuda prehajala na stran protifašistične koalicije. Zato je Karel Novak februarja 1943 (do tedaj je bil v eni od postojank MVAC na Dolenjskem) v Zaplani nad Vrhniko ustanovil četniški odred, h kateremu je tudi britanska vojska poslala svoje obveščevalce. V njem je bilo okrog 40 ljudi, v glavnem bivših jugoslovanskih podoficirjev in oficirjev. Tem se je nato pridružilo še približno toliko ljudi: Novak jih je razdelil na pet odredov (Centralni, Notranjski, Primorski, Gorenjski, Štajerski). Kljub prizadevanjem številčnost moštva ni narasla, pridružiti pa se jim niso hoteli tudi pripadniki Legije smrti in vaških straž, čeprav si je Novak k temu močno prizadeval. Zato je MVAC izločil iz jugoslovanske kraljeve vojske v domovini (njegove četnike so ljudje, da bi jih razlikovali od bele garde, imenovali plava garda), z italijansko vojsko pa sklenil dogovor, po katerem je ta četnikom dodelila operativno cono v Otočcu na Krki. Tja se je premaknil Centralni odred in nekaj četnikov, ki so predstavljali Štajerski odred, drugi trije pa so – po nekaj brezuspešnih pohodih, ki naj bi povečali moštvo – ostali v Dolomitih (Repe, 1988: 14).

Poleti 1943 so se enote vaških straž, Legije smrti in četniških odredov v pričakovanju zavezniške invazije skušale preleviti v enote javne varnosti in slovensko narodno vojsko. Ustanovili so Planinsko divizijo, ki sta jo sestavljali brigadi Krim in Triglav. Pripadniki Slovenske legije (ki so številčno v enotah bele garde prevladovali, njihovi voditelji - pripadniki SLS pa so v belogardističnih enotah zato imeli odločilen vpliv) bi se po dogovoru morali pridružiti četnikom, pa tega niso storili (Repe, 1988: 14). Ustanovili so ilegalni Slovenski planinski odred, ki se je nato razdelil na Gorenjski in Krimski odred. Ker zavezniki niso prišli, so enote doživele razkroj. Številne je razorožila NOV, nekatere so se razšle, nekatere pa so poiskale zaščito pred partizani pri nemških enotah. Centralni četniški odred, ki je na koncu štel okrog 200 mož, so partizani po hudem tridnevnom boju razbili v Grčaricah. Že prej se je iz njega izločil Ljubljanski odred, ki so ga sestavljali

pristaši Slovenske legije oziroma bivše SLS. Belogardistična brigada Krim, ki je štela 700 mož, se je enotam NOV morala vdati na Turjaku (Repe, 1988: 15).

Ob italijanski kapitulaciji so beli in plavi oddelki skupaj šteli približno 6500 mož. Okoli 1000 od teh jih je prostovoljno odšlo v NOV. Skoraj 2000 se jih je takoj pridružilo Nemcem ali pa so se k njim prebili kasneje. V bojih s partizani je padlo okoli 500 pripadnikov teh enot, približno 3000 pa jih je NOV zajela. Od teh se jih je 2000 odločilo za vstop v partizane, nekaj sto so jih dodelili v delavske bataljone ali spustili domov. Druge, za katere ni veljala večkrat objavljena amnestija OF, ker so zagrešili zločine, so partizanske enote izročili brigadnim, odrednim in področnim vojaških sodiščem (Repe, 1988: 15).

Kljub ostri in stopnjevani polarizaciji na dva tabora: narodnoosvobodilnega in »protikomunističnega« je vse do konca vojne obstajala tudi tretja alternativa, tako imenovana »sredina«, ki je bila tudi politično organizirana. Čeprav se je za »sredince« manevrski prostor ožil, saj sta jih tako ena kot druga stran skušali pritegniti pod svoj vpliv, pa se je skupina vendar ohranila do konca vojne. Tako pot so izbrali zlasti tisti, ki se jim je zdelo najpametneje doma čakati na razvoj dogodkov ali pa se zaradi prevladujočega vpliva komunistov v OF niso hoteli pridružiti narodnoosvobodilnemu gibanju, niso pa odobravalni sodelovanja s okupatorjem. Med njimi so bili tudi nekateri vplivni predvojni javni delavci (Repe, 1988: 15).

Obenem marsikdo, ki ni bil politično organiziran in bi lahko vstopil v belogardistične oziroma pozneje domobranske enote in se tako izognil konfinaciji ali prisilnemu delu ali pa bi ga izpustili iz taborišča, tega ni storil (Repe, 1988: 15).

3.4. Ustanovitev domobranstva, njegov razvoj in konec

Ko so Nemci po kapitulaciji Italije ustanovili operativno cono za Jadransko primorje (ki je po Hitlerjevem odloku iz septembra 1943 obsegala območja Furlanije, Gorice, Istre, Reke, Ljubljane in Kvarnerja), je slovensko protikomunistično vodstvo spoznalo, da se ne bo uresničila ena izmed njegovih pričakovanih kombinacij, da bi se zavezniki izkrcali na jadranski obali (Repe, 1995: 204). Zato belim in plavim enotam ni preostalo drugega, kot da se vdajo partizanom ali pa da dosežejo sporazum z nemškim okupatorjem. Vodstvo Slovenske zaveze je pooblastilo polkovnika Antona Kokalja za vojaške razgovore z Nemci. Koroški gaulajter Friedrich Rainer, ki je upravljal Jadransko primorje in s tem tudi Ljubljansko pokrajino v času, ko so enote NOV in POS osvobodile skoraj vse ozemlje Notranjske in Dolenjske ter velik del Primorske, in so se morali Nemci zadovoljiti zgolj z Ljubljano in najvažnejšimi postojankami ob komunikacijah, je zaradi pomanjkanja vojakov

sprejel pobudo v upanju, da bo s pomočjo slovenskih kvizlingov zatrl upor slovenskega ljudstva. Odločitev je že kazala na upadanje nemške politične in vojaške moči, saj prej nikoli niso hoteli dovoliti ustanovitve slovenskih policijskih ali vojaških enot, čeprav so se borile proti narodnoosvobodilnemu gibanju (Repe, 1988: 16).

Prvi poveljnik slovenskega domobranstva Anton Kokalj in prezident pokrajinske uprave (neke vrste župan, ki pa ni imel večje politične oblasti in je moral izvrševati nemške ukaze) Leon Rupnik sta 24. septembra 1943 razglasila ustanovitev Slovenske domobranske legije in začela organizirati domobranske enote. Osnovno jedro so bili bivši belogardisti, ker pa jih je bilo premalo, so domobranci poskušali z mobilizacijo. S tem pa se niso strinjali Nemci, ki so zato odstavili Kokalja in ukinili domobranski »inšpektorat«, vodstvu pa povedali, da bo opravljalo zgolj organizacijske posle, ker domobranstvo hočejo na prostovoljni podlagi. Ustanovili so organizacijski štab slovenskega domobranstva in za vodjo postavili podpolkovnika Franca Krenerja. Iz Berlina so poklicali kapetana Erica Schumacherja, ki naj bi s svojimi izkušnjami, pridobljenimi pri organiziranju partizanskih enot v Ukrajini, uril slovenske domobrance (Repe, 1988: 16).

Do novembra 1943 je bilo ustanovljenih 6 domobranskih bataljonov, ki so jih postopoma izšolali, decembra je Rainer z odredbo pravno določil status domobrancev, ki so kot prostovoljne pomožne policijske enote pomagali Nemcem pri vzdrževanju reda in varnosti, stražili komunikacije in večja naselja. Za domobranske enote so veljali enaki predpisi kot za nemško policijo; dobivali so plačo, orožje, obutev in obleko (uniforme, ki jih je nemška vojska zaplenila v prejšnjih pohodih po Evropi), lahko pa so se tudi šolali v podoficirski šoli SS. Čeprav je bil načeloma vstop v domobranske enote prostovoljen, pa so (podobno kot pri belogardističnih enotah) organizatorji uporabljali razne posredne oblike pritiskov, da bi povečali število moštva (Repe, 1988: 16).

Organizacijska struktura domobranskih enot se je večkrat spreminjala. Tudi niso bile (tako kot prej MVAC) omejene zgolj na Ljubljansko pokrajino. Osnovne enote so bile čete, ki so bile najprej združene v bataljone, nato v bojne skupine, te pa so reorganizirali v Šolsko skupino, Skupino za zavarovanje železniške proge in v Zaščito okraja Novo mesto (Repe, 1988: 16). Ker se je v spomladanski ofenzivi 1944 pokazalo, da domobranci partizanskim enotam niso kos, so dovolili ustanovitev štirih udarnih elitnih bataljonov, ki so postopoma osvajali osvobojeno ozemlje na Dolenjskem in nato del svojih čet puščali kot posadke v posameznih krajih. Čim bližje je bil poraz Nemcev, bolj so ti hoteli domobrance vezati nase. Zato so jim novembra 1944 začeli dodajati nemške policijske čete, nato pa so ustanovili še mešane domobransko-nemške enote (Repe, 1988: 17).

V Slovenskem domobranstvu je bilo januarja 1944 že 9213 vojakov, nato je njihovo število postopoma naraslo na približno 13.000. V začetku so imeli samo defenzivno

nalogo. Varovali so komunikacije in naselja na robu osvobojenega ozemlja, Nemci so jih uporabljali za razbijanje organizacij OF, vdirali so na osvobojeno ozemlje, lovili, mučili in morili aktiviste in simpatizerje OF; po vaseh pa so postavljali tudi policijo (v Ljubljani in drugih večjih krajih pokrajine je bila posebna domobranska policija). Z združevanjem čet v večje enote, z organizacijskim utrjevanjem in bolje izurjenimi so začeli skupaj z Nemci in pod njihovim vodstvom sodelovati tudi v bojih s partizanskimi enotami (Repe, 1988: 17).

Domobranstvo so Nemci po dobrih izkušnjah iz Ljubljanske pokrajine razširili tudi na druga področja operativne cone za Jadransko primorje. V ta namen je visoki komisar Friedrich Rainer decembra 1943 izdal posebno uredbo. Na Primorskem so tako oblikovali krajevne varnostne straže, ki so bile povezane v skupine z nemškimi inštruktorji, te v odseke, odseki pa v Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ), ki mu je načeloval organizacijski štab. Odziv na vstop v SNVZ pa je bil slab, tako da so si organizatorji v začetku pomagali z domobranci iz Ljubljanske pokrajine, nato pa z določili o splošni nemški mobilizaciji. Jeseni 1944 so enote reorganizirali v udarni polk s štirimi udarnimi bataljoni, dva od teh sta bila združena v bojno skupino Ajdovščina v Vipavski dolini. Kljub prizadevanjem pa število mož v teh enotah ni naraslo, tako da jih tudi sedaj, ko so bile najbolj številčne, ni bilo več kot 2000 (Repe, 1988: 17).

Tudi na Gorenjskem so domobranstvo začeli organizirati s pomočjo ljubljanskega vodstva. Prve enote so bile ustanovljene januarja 1944 in so do aprila 1945 narasle na 2500 mož v 40 postojankah. Njihovo dejavnost so – tako kot drugje – usmerjali Nemci (še posebno vlogo pri tem je na Gorenjskem imel gestapo), medtem, ko je za organizacijske zadeve – analogno organizacijskem štabu v Ljubljani – skrbel center Gorenjskega domobranstva v Kranju (Repe, 1988: 17).

Razen domobranskih enot so začeli nastajati znova tudi četniški odredi, ki jih je konec februarja 1944 iz dela domobrancev in skrivačev organiziral partizanski dezertar Janez Marn-Črtomir Mrak. Pobudo za to so dali nekateri politiki, ki so ob vedno glasnejših opozorilih emigrantske vlade v Angliji in Ameriki, da so se v sodelovanju z okupatorji preveč izpostavili, in ob ugotavljanju, da bodo Nemci vojno izgubili, menili, da bodo s pomočjo teh »ilegalnih odredov« lažje prikriili narodno izdajstvo. Poleg Mirnskega četniškega odreda, ustanovljenega februarja 1944 pri Ljubljani, so nastali še Notranjski, Gorenjski in Primorski (Soški) četniški odred. Nekaj časa pa je obstajal tudi Kraški četniški odred. Septembra 1944 so ti odredi (brez kraškega) šteli okrog 250 mož in to število se do konca vojne ni bistveno povečalo. Gorenjski in Dolenjski četniški odred sta se oktobra 1944, med propagandnim pohodom na Gorenjsko, spopadla s Šlandrovo brigado, Nemci pa so jim nato določili operativno območje v Predosljah pri Kranju. Četniki so se najprej vrnili v Dolomite, nato odšli prezimovat na Dolenjsko, v okolico Višnje gore, februarja 1945

so se znova vrnili v Dolomite, nato odšli v Furlanijo, kjer so se vdali britanski armadi (Repe, 1988: 18).

Septembra 1944 je Jože Melaher-Zmagoslav organiziral četniško enoto (ki je bila najbolj številčna tik pred koncem vojne in je takrat štela 250 mož) tudi na Štajerskem. Štajerski četniki so novembra 1944 napadli tri orožniške postaje: pri Svetem Juriju (sedaj Videm ob Ščavnici), pri Sveti Trojici (sedaj Gradišče) v Slovenskih Goricah in Sv. Petru (sedaj Malečnik) pri Mariboru. Štajerski četniki so se kmalu nato spopadli s partizani, Melaher pa je januarja 1945 z Nemci na gradu Vurberg sklenil dogovor o nenapadanju in dobil oporišče v Sv. Petru, četniki pa naj bi ščitili tamkajšnje nemške udare. Aprila so štajerski četniki hoteli oditi na Primorsko, vendar so jih Nemci pri Domžalah prestregli in jih uporabili pri zavarovanju dostopov na Zidani most. Po njihovi kapitulaciji so se (preimenovani v Tretjo planinsko brigado) umaknili na Koroško (Repe, 1988: 18).

Tudi četniki so – tako kot domobranci – delali po nemških navodilih, komandanti nekaterih četniških enot so tudi prihajali na sestanke z gestapom v Ljubljano, vendar so sodelovanje v glavnem prikrivali in niso bili pod neposrednim nemškim poveljstvom (Repe, 1988: 18).

Od decembra 1943 je delovala tudi ekstremno tajna organizacija pod imenom Črna roka, ki ji tudi »legalno«
nasilje domobranskih enot in policije ni bilo dovolj, zato je nekaj njenih skupinic po Gorenjskem in v Ljubljanski pokrajini skrivaj morilo politične nasprotnike, pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja, oziroma tiste, za katere so mislili, da to so, pa o tem niso prepričali okupatorjev. Ko so zavezniki priznali NOVJ in so nekateri slovenski politični emigranti na njihovo zahtevo začeli opozarjati domobrance, naj nehajo z izdajo, so Nemci, da bi jih bolj vezali na nacistično Nemčijo, od domobrancev zahtevali, naj prisežejo Hitlerju. To so domobranci tudi storili – prvič 20. aprila 1944, tisti, ki so v domobranstvo stopili kasneje, pa 30. januarja 1945. V prisegi se je vsak zaozlobil, da bo »...zvest, hraber in svojim nadrejenim pokoren«
in da bo »v skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje velike Nemčije, z SS četami in policijo proti banditom in komunizmu, kakor tudi njegovim zaveznikom svoje dolžnosti vestno izpolnjeval za svojo slovensko domovino kot del svobodne Evrope« (Repe, 1988: 19).

Potem, ko se je vzhodna fronta približala Balkanu in so se zavezniki izkrcali v Franciji, so hoteli nekateri domobranski voditelji svoje odkrito sodelovanje z nacističnimi okupatorji prikriti, zato so začeli pred nemško policijo skrivati orožje, s katerim naj bi okrepili četniške odrede. Gestapo je nekaj takih oficirjev poslal v koncentracijsko taborišče Dachau, nemška policija pa je poslala v večje domobranske postojanke svoje operativne oficirje, od jeseni 1944 pa so v domobranske bataljone vključili po eno nemško četo, ki naj bi spričo vse hujših porazov Hitlerjeve Nemčije preprečila morebitne upore (Repe, 1988:

19).

Ob tem je treba povedati, da je maršal Tito kot predsednik NKOJ in vrhovni poveljnik NOV in POJ večkrat pozval vse enote, ki so se borile proti NOV – tudi domobrance –, tako kot Izvršni odbor OF prej belogardiste, naj vstopijo v NOV. Zadnja amnestija je veljala do 15. januarja 1945, vendar se je nanjo, tako kot na vse prejšnje, odzvalo le malo domobrancev (Repe, 1988: 19).

3.4.1. Ustanovitev Narodnega odbora

Možnost, da bi ob koncu vojne prišlo do razdora v protifašistični koaliciji, na kar so računali politiki, ki so stali za domobranskim vodstvom, se je z vsakim mesecem manjšala. Zato so decembra 1944 ustanovili Narodni odbor, ki naj bi ob koncu vojne predstavljal oblast na slovenskem ozemlju in sestavili izjavo – tako imenovano Narodno izjavo, ki pa so jo datirali z 29. oktobra 1944 – ter z njo zahtevali Zedinjeno Slovenijo v okviru federativne Jugoslavije pod Karadžordževići (Repe, 1988: 19). Ta izjava je bila objavljena šele po Hitlerjevi smrti, tik pred koncem vojne, 4. maja 1945. Sam Narodni odbor je začel delovati januarja 1945. Sprejel je uredbo o državni oblasti na ozemlju Slovenije, o začasni vladi in začasnem narodnem predstavništvu in o ustanovitvi »Slovenske narodne vojske«, katere jedro naj bi bile enote Slovenskega domobranstva, četniški odredi, Slovenski narodni varnostni zbor na Primorskem in Gorenjsko domobranstvo. Narodni odbor se je o tem s poveljniki kvizlinških enot, ki so pribežale v Slovenijo iz drugih delov jugoslovanskega ozemlja, dogovarjal, da bi organizirali skupni boj proti Jugoslovanski armadi in ustanovili jugoslovansko vlado, ki naj bi jo podprli Velika Britanija in ZDA, ker bi tako mogoče lahko ohranili buržoazno ureditev in dinastijo Karadžordževićev v Jugoslaviji. Konec aprila je od predsednika Ljubljanske pokrajine in od generala inšpektorja Slovenskega domobranstva Leona Rupnika zahteval, naj odstopi, ker se je zaradi sodelovanja z Nemci preveč kompromitiral. Rupnik se je tej zahtevi uprl, zagotovil je nadaljnje sodelovanje z Nemci, če pa bi ti odšli, naj bi se po njegovem mnenju domobranci utrdili v zahodnem delu Gorenjske in se še naprej borili proti partizanom. Hkrati se je oklical za poveljnika Slovenskega domobranstva. 3. maja je bila na Taboru prva seja »Slovenskega parlamenta« (»začasnega narodnega predstavništva«), ki je izvolil »predsedstvo začasnega narodnega predstavništva«, sprejel poročilo o delu Narodnega odbora in »Zgodovinsko proklamacijo o ustanovitvi narodne države Slovenije kot sestavnega dela kraljevine Jugoslavije«. Predstavniki Narodnega odbora so nato od Rösenerja zahtevali, naj jim prepusti upravo, domobrancem pa izroči težko orožje, ker ga kot pomožne enote niso imeli. Domobranci naj bi ščitili umik Nemcev do Karavank, kjer bi

jim prepustili še drugo orožje in opremo. Rösener se je strinjal s tem, da se domobranci, če ostanejo v Ljubljani, osamosvojijo, ni pa bil pripravljen izročiti orožja. 5. maja je general Rupnik z Rainerjevim in Rösenerjevim dovoljenjem prevzel oblast od Nemcev in jo izročil Narodnemu odboru. Ker domobranci brez pomoči nemških enot realnih možnosti za odpor proti osvobodilnim silam niso imeli, se je domobranska glavnina (Ljubljanska divizija, Gorenjski domobranci) skupaj z Nemci 8. maja začela umikati proti Koroški, primorski domobranci ter deli četniških enot pa so se umaknili v Furlanijo in se predali zaveznikom. 12. maja, po zadnjem večjem skupnem boju Nemcev in domobrancev proti partizanom pri Borovljah, so se prebili do Angležev, jim izročili orožje in postali njihovi vojni ujetniki (Repe, 1988: 20).

4. ODNOS KATOLIŠKE CERKVE DO OKUPACIJE

V Sloveniji odnos katoliške Cerkve in duhovnikov do dogajanja med vojno ni bil v celoti enovit. Posamezniki in skupine v njej so se na razmere – zlasti glede OF – odzvali različno, pri čemer je do razlik prihajalo zlasti med uradnimi stališči Cerkve in drugačnimi opredelitvami posameznih duhovnikov. Različne so bile tudi razmere po posameznih slovenskih pokrajinah (Repe, 1995: 196).

Medtem, ko so Nemci z Gorenjske in Štajerske duhovnike skoraj brez izjeme izgnali, Italijani tega v svoji zasedbeni coni niso storili, kar je med drugim tudi vplivalo na odnos cerkvenih predstavnikov do italijanskih oblasti. Cerkev je v Italiji tudi videla center katolicizma. Izrazito protifašistično so bili opredeljeni primorski duhovniki, ki so se fašizmu zoperstavili že v času med obema vojnoma, med vojno pa jih je del sodeloval z OF. Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman je 20. aprila 1941 skupaj s prelatom Ignacijem Nadrahom in stolnim dekanom Francem Kimovcem obiskal Graziolija in mu obljubil, da bodo cerkvene oblasti sodelovale s fašističnimi okupatorji. Obljubo je škof držal ves čas italijanske okupacije, za njegovo pripravljenost pa ga je jeseni 1941 Mussolini odlikoval z italijanskim državnim odlikovanjem (Repe, 1988: 11).

Škof in cerkveno vodstvo na Slovenskem sta se kljub pozivom Izvršnega odbora OF, naj se pridružita OF, odločila za sodelovanje z okupatorjem. Velik del duhovščine v Ljubljanski pokrajini je od manifestativne privrženosti okupatorjem sčasoma prešel na odkrito delovanje proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Niso bili redki, ki so odvrčali ljudi, zlasti mladino, od vstopanja v Osvobodilno fronto, ovajali zavedne Slovence in propagirali vstop v različne fašistične organizacije (Repe, 1988: 11). Lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič je sicer pod pritiskom duhovnikom odsvetoval sodelovanje z OF, vendar proti njej

ni deloval, odklonil pa je tudi sodelovanje z domobranci. Nekateri duhovniki, kot Jože Lampret, dr. Metod Mikuž in drugi, so se odločili, da se osvobodilnemu gibanju pridružijo kljub komunistični oznaki, podeljeni od cerkvenih oblasti. Skupaj s partizani, ki so bili večinoma prav tako katoliški, so prenašali trpljenje in napore, jim skušali lajšati fizične bolečine in obenem skrbeti za njihovo duševno tolažbo (Repe, 1995: 1198).

Vzroki za nesodelovanje slovenskih cerkvenih institucij in tedanjega škofa z OF v glavnem (poleg nekaterih posebnosti, ki izvirajo iz slovenskih cerkvenih in širših razmer v obdobju med obema vojnama – npr. precejšnega vpliva klerikalizma –, pa tudi škofovih značajskih lastnosti) temeljijo na načelnem odnosu celotne rimskokatoliške cerkve do komunizma in komunističnih gibanj, ki ga je že pred vojno opredelil papež Pij XI. Leta 1937 je papež v enciklopediji Božanski odrešenik (s slovenskim podnaslovom O brezbožnem komunizmu) ostro obsodil komunizem, ki ga je cerkev štela za »primum malum« (prvo zlo). Slovenska cerkev ni zavračala samo edine do tedaj znane in v Sovjetski zvezi uresničene (to je stalinistične) oblike socializma – kar največkrat navajajo kot vzrok za sovražen odnos do KPS in OF –, pač pa tudi krščanski socializem, ki se je pred vojno močno uveljavil med slovenskim delavstvom in intelektualci (Repe, 1988: 11).

5. SLOVENCİ PO 2. SVETOVNI VOJNI

Po vojni je potekal oster boj z ostanki NOB nasprotnih sil (okrog 20.000 pripadnikov raznih formacij, ki se niso mogle ali hotele umakniti čez mejo) in nasprotniki novega režima. Največji del obračuna je potekal po zunajsodni poti. Angleške vojaške oblasti so Jugoslovanski armadi konec maja 1945 izročile (ukaz za premik je 26. maja 1945 podpisal tedanji angleški poveljnik taborišča v Vetrinju) nekaj deset tisoč domobrancev, ustašev, hrvaških domobranov in del četnikov (Ljotičevega dobrovoljnega korpusa), ki so se skupaj s številnimi civilisti umaknili na Koroško (drugi del četnikov pa se je zatekel v Italijo, od koder jih niso izročili). Angleži so jih v skladu z Moskovsko deklaracijo izročili jugoslovanski armadi. Moskovska deklaracija je bila podpisana leta 1943 in je bila svojstvena mednarodnopravna norma za ravnanje z zločinci iz vrst okupatorja in njihovih sodelavcev. Določala je, da je treba vrniti zločince na kraj zločina, da bodo obsojeni za zverstva, ki so jih zagrešili. Med drugim je tudi določala izdelavo seznamov o vseh podrobnostih v okupiranih državah, med katerimi je bila izrecno omenjena Jugoslavija (Kristan, 2002: 4) Domobranci, ki jih niso izročili ali so iz taborišč in transportov (ki so bili na videz namenjeni v Italijo) pobegnili, so se potem razkropili po Evropi in Ameriki (Repe, 1988: 21).

V taborišču na Vetrinjskem polju so vojaški in politični voditelji domobranstva širili

vest, da se bodo britanske enote spopadle z Jugoslovansko armado, domobranci pa naj bi v teh bojih sodelovali z Britanci, se na ta način vrnili domov in prevzeli oblast. Zato so začeli reorganizirati svoje enote in vanje novačiti begunce, ki so – v precejšnji meri zaradi njihove propagande – zbežali iz domovine pred zmagovito partizansko vojsko. Domobransko vodstvo je obenem tudi skušalo doseči sporazum z britanskimi oblastmi, da bi se z Vetrinjskega polja umaknili kam drugam. Ker pa jih je zavezniška vojska štela za sestavni del nemških oboroženih sil, jih je precej vrnila Jugoslaviji (Repe, 1988: 20).

Usoda ujetih domobrancev je bila v rokah zaveznikov. Zavezniki so v času umika različnih vojaških enot na Koroško in v Julijsko krajino izdali ukaze, da morajo protipartizanske enote biti razporejene in nameščene v begunjska taborišča, pod nobenim pogojem pa jim ne sme biti dovoljeno boriti se na strani zaveznikov. Nesporno je, da so slovenske domobrance vračali brez orožja. Ti so v prvih transportih mislili, da gredo v Italijo, od koder bodo skupaj z britansko in ameriško vojsko sodelovali v vojaških operacijah proti Jugoslaviji (Pučnik, 1996: 7).

Pobijanje se je začelo takoj po končani vojni s 26.000 vrnjenih srbskih prostovoljcev, ustašev in slovenskih domobrancev prek Karavank na slovensko ozemlje. Poleg tistih, ki so bili pobiti takoj po aretaciji ali zajetju, so prišle na vrsto manjše skupine aretiranih civilistov. Konec vojne je zaznamovalo pobijanje in ukaz, da se odstranijo ter zravnaajo z zemljo »vsa pokopališča kakor tudi posamezni grobovi okupatorjev in domačih izdajalcev« tako, da se »izbriše vsaka sled za njimi« (Simoniti, 1998: 28). Ker v mestnih zaporih in v improviziranih zaporih na podeželju kmalu ni bilo več prostora za nove aretirance, so jih začeli skupinsko »prazniti«. Skoraj ni bilo večjega kraja, kjer leta 1945 ni bilo zapora, nad vsemi zaporji pa je imela nadzor le OZNA za Slovenijo. Mnogo večje skupine žrtev so odpeljali na morišča iz sodnih zaporov v Mariboru, iz Starega piskra v Celju, iz zaporov v Ljubljani in v Novem mestu. Ti zaporji so bili nekajkrat napolnjeni in »izpraznjeni« (Pučnik, 1998: 43).

OZNA je torej s pomočjo slovenskega KNOJ-a večino žrtev najprej zbrala v večjih taboriščih in v lokalnih zaporih. Najbolj znana koncentracijska taborišča takoj po vojni so bila Šentvid, Teharje, Šterntal (Kidričevo), Studenci pri Mariboru, Brestrnica pri Mariboru. Poleg teh je bilo še veliko manjših: v Kranju, v Škofja Loki, pri Kamniku na Perovem, v Prašnikarjevem gradu in v samostanu v Mekinju, v Celju na različnih lokacijah, pri Mariboru v vinarski šoli, v semenišču in na Teznem itd. 9. maja 1945 so Škofove zavode Št. Vid v Ljubljani zasedli partizani in jih predali KNOJ-u in OZNI. Postali so zbirno taborišče za »razredne sovražnike«. Prva skupina je prišla 13. maja 1945. To so bili civilisti, med njimi cele družine, ki so jih zajeli na begu pri Tržiču. Kmalu se je začelo taborišče polniti. Leta 1945 so bili pomembnejši od teh manjših taborišč mestni in lokalni

zapori, ki jih je OZNA že v tednu dni napolnila do vrha. Kot lokalne zapore so v prvih tednih uporabljali tudi privatne hiše ali vsaj njihove kleti (Pučnik, 1998: 42).

Logistično najbolj zahtevni del svoje krvave naloge je opravila OZNA zadnje dni maja in prve dni junija 1945, ko je prišlo iz Avstrije okrog 10.000 vrnjenih domobranskih vojnih ujetnikov. Postopek pri razvrščanju »na levo in na desno«, v smrt ali v življenje, je bil podoben v vseh zbirnih taboriščih, vendar različen pri posameznih domobranskih enotah. Kaže, da je nekdo ocenjeval pomen ali krivdo celih bataljonov in določal postopek z njimi. Preživeli poročajo, da so v nekaterih enotah delili poimenske sezname, v druge pa sploh ne in so jih takoj po eni sami noči, prebiti v Šentvidu, naložili na vagone in odpeljali do Kočevja in takoj naprej na morišča v Rogu. Še posebej v Teharjah so bile opravljene razdelitve v tri skupine: A, B in C. Kategorija A so bili mladoletniki, ki so bili ob amnestiji 4. avgusta večinoma izpuščeni. Kategorija C je bila v celoti likvidirana, kategorija B pa pretežno; nekatere so izločili in jih postavili pred vojaško sodišče (Pučnik, 1998: 43).

Metode množičnega pobijanja so si bile zelo podobne, bilo pa je nekaj značilnih razlik. Tako so pri prvih likvidacijah v maju 1945 še uporabljali avtomatsko strelno orožje in kosali žrtve z rafali. V juniju so že uveljavili znano metodo sovjetskega NKVD-ja in pobijali s posamičnimi strelji v tilnik. Prav tako je za likvidacije v maju značilno, da so žrtve umirale oblečene, v juniju pa so že uveljavili postopek slačenja in zbiranja oblačil, ki so jih nato skladiščili (Pučnik, 1998: 43).

Vsi prevozi so bili skrbno organizirani. Prevoz na morišča je organizirala OZNA, pri večjih je bila to okrožna, pri manjših pa tudi okrajna OZNA, izvršile pa so ga pristojne enote KNOJ-a. Tu se je včasih zapletlo, ker je takrat še močno primanjkovalo goriva za tovornjake in avtobuse. Parlamentarna preiskovalna komisija je zaslišala nekatere vojake KNOJ-a, ki so kot vozniki vozili tovornjake z žrtvami iz Teharj ali iz Šentvida na morišča pri Brežicah ali v Kočevski Rog. Ti vozniki so dokaj natančno opisali postopek pri nalaganju, med vožnjo, na morišču. Z žrtvami so ravnali skrajno surovo, deloma tudi izrazito maščevalno, saj so morale včasih prepevati domobranske pesmi tudi pred jamo, pri tem pa so jih pretepali s palicami. V nekaj primerih se poroča, da so bile med pobitimi vojnimi ujetniki tudi ženske in drugi civilisti. Posebej surov je bil način vezanja jetnikov. Zanimivo je, da se je v celi Sloveniji uveljavil isti način. Uporabljali so žico nemške vojaške telefonije in zvezali vsako žrtev dvakrat: prvič so žrtvi zvezali roke na hrbtu in nato še po dve osebi skupaj, tako da so jima zvezali nadlahtnici. Ker je nalaganje na tovornjake trajalo včasih tudi uro ali dve, vožnja pa je bila pogosto dolga, so morale z žico stisnjene roke močno zateči in povzročati hude bolečine (Pučnik, 1998: 44).

V soboto, 26. maja 1945, je v Ljubljani Tito imel govor na Kongresnem trgu, iz katerega je mogoče sklepati, da se je politično vodstvo že odločilo, da bodo medvojne

nasprotnike pobili, da so se pokoli tudi že začeli.

»Kar se tiče onih izdajalcev, ki so bili v državi sami, v vsakem narodu posebej, to je stvar preteklosti. Roka pravice, roka maščevalka našega ljudstva je že dosegla ogromno večino, a samo majhnemu delu izdajalcev se je posrečilo pobegniti pod okrilje pokroviteljev izven naše dežele. Ta manjšina ne bo nikdar več gledala naših divnih planin, naših cvetočih polj. Če bi se to vendarle zgodilo, bo to trajalo zelo kratek čas.« (Simoniti, 1998: 28).

Interpretacija, da gre za napoved pobojev, je seveda možna, ni pa edina in v zgodovinospisju tudi ni splošno sprejeta. Titovo izjavo je mogoče razumeti tudi v kontekstu zaostrovanja odnosov zahodnih zaveznikov do Jugoslavije in do Sovjetske zveze ter s tem v zvezi z možno intervencijo, v kateri bi sodelovale tudi pobegle jugoslovanske kvizlinške enote (Repe, 1999: 8).

6. POVOJNA MNOŽIČNA GROBIŠČA

6.1. Skupine žrtev

Ves fenomen poveljnih pobojev se lahko razdeli na šest segmentov, v sedmem so poboji, ki so se zgodili pred 9. majem.

V prvo skupino sodijo nemški vojaki, ki so bili zajeti po zadnjih vojaških spopadih in kmalu pobiti. Za to so bile odgovorne partizanske enote ali komande bližnjih mest, morišča pa so v glavnem na Gorenjskem (od Kranjske Gore prek Jesenic do Begunj) in v Krakovskem gozdu.

Druga skupina, ki je bila zelo velika in raznovrstna, zajema pripadnike tistih vojaških enot, ki so se borili proti partizanom in so skupaj s civilisti iz vse Jugoslavije bežali na severozahod, torej pripadnike ostalih jugoslovanskih narodov in Italijane, ki so jih partizanske čete ujele kot vojake ali pa kot civiliste na begu. Prve ocene kažejo, da je to največja skupina pobitih na ozemlju Slovenije, pri čemer je v večini primerov za njihovo smrt odgovorno poveljstvo 3. in deloma 4. armade. Sem in tja je pri ubijanju sodelovala tudi kakšna slovenska enota, vendar pri tem ni imela poveljniške odgovornosti. Pobjo določenega števila oseb iz te skupine pa so organizirale in izvedle slovenske oblasti. V celoti gre v tej skupini gotovo za nekaj desetisoč oseb (Pučnik, 1998: 42). Ti poboji so se zgodili v glavnem takoj, očitno brez selekcije, ki bi vsaj z osnovnimi zaslišanji ugotavljala krivdo, vendar kaže, da je ponekod bila izvedena selekcija po narodnosti. Mnogo Hrvatov, verjetno predvsem domobrancev, so predali hrvaškim partizanom, medtem ko so ustaše

pobijali na mestu. Večina te velikanske množice leži na vzhodu Slovenije, od Krškega do Celja in Maribora, potem pa še v Kočevskem Rogu, Crngrobu in blizu Kamnika ter Radovljice. Med pobitimi je daleč največ Hrvatov (Žajdela, 1998: 363).

Tretja skupina je največja skupina žrtev. To so bili slovenski domobranci, ki so se predali angleški armadi, konkretno šesti oklepni diviziji na Koroškem. Kot vojne ujetnike so jih po dogovarjanju z jugoslovanskimi oblastmi izročili partizanskim enotam. Po poročilu dr. Basaja z dne 1. junija 1945 je bilo med 27. in 31. majem izročenih 10.500 vojnih ujetnikov in 600 civilistov (Pučnik, 1998: 41). Njihova pot v Slovenijo je vodila v dveh smereh. Prva je bila po železnici skozi karavanški predor do Jesenic, nato pa na različne načine do taborišč v Kranju, Šentvidu in Škofji Loki. Druga smer je vodila na Štajersko, pri čemer so del vrnjenih ujetnikov prepeljali z vlakom prek Maribora v Teharje, druge pa prek Slovenj Gradca z železnico do Mislinja, od tam pa peš do Velenja in naprej z vlaki do Celja in Teharij. Tako so se v zbirnih taboriščih znašli vsi, ki so jih Angleži vrnil in so preživeli transport. V to skupino spadajo tudi domobranci, ki se niso uspeli umakniti in so bili ujeti že na poti do državne meje ali pa v okolici svojih domov. Nekateri so se na javne pozive tudi sami prijavili oblastem. Tudi te jetnike so odpeljali v bližnje zbirno taborišče ali zapor, pri čemer so bili nekateri umorjeni že na poti. Tu je mogoče še bolj kot pri prejšnji skupini prepoznati, da je bila pred koncem vojne sprejeta odločitev o pristojnosti. Če se je z jugoslovanskimi begunci ukvarjala zvezna OZNA, se je s slovenskimi slovenska OZNA. Na nekaterih točkah so delovali tudi vojaki iz jugoslovanskih oboroženih enot – pri prevzemu, transportu in tudi pri samem ubijanju – a vsi pomembnejši položaji so pripadli slovenski OZNI. Sem sodi poveljstvo v vseh zbirnih taboriščih, od Šentvida do Teharij, ves postopek selekcije, ki je temeljil na ugotavljanju starosti in staža. Če izvzamemo nekaj likvidacij že med samim transportom, je bil postopek premišljen in planiran. Vsa množica je bila zaslišana in v nekaj dneh razporejena na skupine A, B in C. Za smrt določeni so bili postopoma pripeljani do morišč in postreljeni. To se je zgodilo z vso skupino C in večino B. Njihove kosti so v breznih Kočevskega Roga, v okolici Teharij, v Barbarinem rovu pri Laškem, na Javorniškem rovtu, v Bodovljah in Lovrenški grapi pri Škofja Loki ter v okolici Slovenj Gradca, Celja, v Zasavju in na Brežiškem polju.

V četrto skupino sodijo civilisti, ki so bili po begu vrnjeni iz Avstrije, in ljudje, ki so bili aretirani takoj po vojni oz. vzpostavitvi ljudske oblasti. Med njimi so bili civilisti, ki jih je OZNA aretirala na domovih. Pri njih je OZNA uporabljala različne metode. Nekatero od njih je odpeljala v bližnje zapore ali v zbirna taborišča, ponekod pa jih je likvidirala takoj po aretaciji. Tukaj so bila verjetno odločilnega pomena splošna navodila iz Ljubljane in navodila okrožnega pooblaščenca OZNE, včasih pa tudi usmerjenost častnika, ki je izvedel aretacije. Popolnih podatkov o teh postopkih ni (Pučnik, 1998: 41). Kriminalizacija

teh ljudi se je začela s sezname, ki so bili narejeni že med vojno (naredila jih je VOS, poleg tega tudi komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev), dodali pa so ji tudi t.i. skrivače. V sodelovanju OZNE in krajevnih ljudskih odborov je bila preverjena preteklost vseh prebivalcev in to so morali storiti v zasilnih ali provizoričnih zaporih (ker je v pravih primanjkovalo prostora), zbirnih in koncentracijskih taboriščih. Glavna taborišča so bila v Strnišču, Šentvidu, Teharjah, pri Mariboru. Zasliševanja po taboriščih je opravljala slovenska OZNA, ki je taborišča tudi vodila. V manjših krajevnih zaporih je o usodi aretiranih odločala krajevna ljudska oblast. Veliko ljudi iz teh zaporov in taborišč je izginilo.

Peta skupina je nemška. V njej so civilne osebe, ki jim ni bilo mogoče očitati sodelovanja z okupatorjem. Mnogo pripadnikov nemške manjšine je bilo decembra 1945 po hitrem postopku izgnanih, ko pa so zavezniki zaprli mejo, se je očitno zgodil poboj. To so bili štajerski Nemci, ki so se jim pridružili tudi številni Kočevarji. Njihovi grobovi so na Celjskem, v Strnišču, na Hočkem Pohorju in morda še drugod. Po poslej zbranih podatkih so te aretacije, zaslišanja in selekcijo opravljali slovenski oznovci, verjetno pa so za pobijanje dobili pomoč pri KNOJ-u. Domneva se, da je te vrste grobišče pri Slovenski Bistrici.

Šesta kategorija pobitih je zelo nejasna. Tu gre za ljudi, ki so bili po nekaj mesecih izpuščeni iz zaporov ali taborišč, vendar niso prišli domov. Nekje na poti so izginili, verjetno so bili ubiti, za zdaj pa ni mogoče reči, ali je šlo za organizirane, naročene ali spontane poboje. Nekateri izmed njih so bili tudi Slovenci, ki so kot mobiliziranci v nemško vojsko padli v ujetništvo in so bili po krajšem ali daljšem času poslani v Slovenijo. Mnogi od teh niso nikoli prispeli do doma. Videli so jih še v koncentracijskih taboriščih po Sloveniji, nato pa so izginili.

Sedma in zadnja kategorija pa so primeri iz vojnega časa (to je pred 9. majem 1945), ki jih s povojnimi poboji družijo to, da ne gre za padle, temveč za pobite ljudi, za civiliste, ki so bili očitno ubiti predvsem zaradi ideoloških, političnih ali osebnih motivov (Puhar, 2003: 21).

6.2. Število usmrčenih

Glede števila domobrancev ob koncu druge svetovne vojne se številke gibljejo med 18.000 (Zbornik završene operacije za oslobođenje Jugoslavije), 17.000 (Farne spominske plošče), 16.000 oz. skupno s četniškimi odredi 16.500 (mag. Boris Mlakar) do 13.000 (Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955) (Pučnik, 1996: 6).

Glede števila domobrancev in civilistov, prebeglih na Koroško, se številke gibljejo med 25.000 (poročilo poveljnika 5. korpusa 8. armade zaveznikov dne 15. maja 1945),

24.000 (poročilo feldmaršala Aleksandra generalu Eisenhowerju z dne 17. maja), 17.000 Slovencev, od tega 6.000 civilistov (kapetan Nicholzen 19. maja 1945). Mag. Boris Mlakar ocenjuje, da je na Koroško prišlo manj kot 12.000 pripadnikov domobrancev (Pučnik, 1996: 6).

Tudi podatki o vrnjenih zajetih domobrancih in civilistih se razlikujejo. Kartner Nachrichten so 1. junija poročale o 12.280 odpeljanih v Italijo, 2. junija pa je Slovenski poročevalec pisal, da je »te dni« prispelo s transporterjem v Kranj 1.550 belogardistov. Predsednik Slovenskega narodnega odbora je pisal, da je bilo med 27. in 31. majem vrnjenih 11.000 slovenskih oficirjev in vojakov, po izjavi polkovnika Vizjaka med njimi 500-600 civilistov. Ameriška ambasada v Beogradu pa je poročala, da je bilo med 23. in 31. majem izročenih 8.263 Slovencev (Pučnik, 1996: 6).

Tudi o številu pobitih uradnih podatkov ni. Zgodovinarji navajajo naslednje možne podatke: 7.000-8.000 (dr. Tone Ferenc), 8.000 (Hrvaški demograf Žerjavič samo za pobite na Koroškem), 11.750 Slovencev, med katerimi je bila velika večina vojnih ujetnikov oz. bivših domobrancev (dr. Jera Vodušek Starič), 3.103 ubitih civilistov, 1.072 padlih in 9.047 vrnjenih vojakov (Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora). Po različnih virih je bilo usmrčenih med 7.000 in 12.000 domobrancev, po dosedanjih ugotovitvah slovenskega zgodovinopisja med 7.000 in 8.000 (Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955) (Pučnik, 1996: 7).

Vsi podatki dokazujejo, da je komunistični režim po vojni izvedel po celi Sloveniji množično pobijanje nasprotnikov. Na podlagi še ne popolnih podatkov pridem do podatkov, da je bilo po 9. maju 1945 pobitih od 14.000 do 18.000 slovenskih državljanov. Pučnik (1998: 45) poudarja, da v teh številkah niso zajeti tujci (vojni ujetniki in civilisti hrvaške, srbske, bosanske, albanske, nemške in italijanske narodnosti), ki sta jih po vojni likvidirala slovenska OZNA in slovenski KNOJ, predvsem pa enote 3. in 4. jugoslovanske armade.

Po pisanju emigrantskega časopisa Tabor je bilo med 24. majem in 31. majem izročenih 10.140 domobrancev, od tega naj bi jih pobili 9.684. V celoti naj bi bilo izročenih 13.240 domobrancev, od tega naj bi jih pobili 11.751. Točna številka še ni ugotovljena, mnenja o pobitih pa varirajo med 7.000 in 13.000 (Repe, 1995: 280).

V učbeniku Naša doba, Oris zgodovine 20. Stoletja, avtor Božo Repe navaja (str. 280), da mnenja o številu pobitih »varirajo med 7.000 in 13.000«. V zadnji Enciklopediji Slovenije, številka 11, izšla je leta 1997, je Janko Prunk zapisal (str. 238): »Zmagovita jugoslovanska oblast je junija in julija brez sodnih postopkov usmrtila domobrance idr. sodelavce nem. vojske (po ocenah 8.000 – 10.000).« Poleti 1995 je izšla prva knjiga Farne spominske plošče, v kateri je objavljen seznam žrtev na Dolenjskem iz do takrat popisanih

župnij. V knjigi je objavljenih 7.392 imen. V pripravi je naslednja knjiga, ki bo obsegala dodatnih 5.000 imen. Skupaj torej nad 13.000 imen. Toda tu je treba opozoriti, da s tem še vedno ne bodo popisane župnije ljubljanske nadškofije. Poleg tega ostaja neobdelana še večina Primorske, Gorenjske in Štajerske. Za Štajersko številke med vojno pobitih in po njej nikakor niso majhne. Doslej so verjetno najnatančnejši popis zamolčanih žrtev naredili v Slovenj Gradcu. Na seznamu jih imajo 245, nekaj pa jih, tako kot skoraj povsod, seznam ne vsebuje, ker sorodniki tega niso dopustili. Za pretežni del Zgornje Savinjske doline je bil seznam narejen v Mozirju in vsebuje okoli 160 imen. V Slovenskih Konjicah so popisali okoli 50 imen. V Šoštanju čez 30. Ljutomerska občinska komisija je prišla do številke 22. Celjani imen doslej niso zbrali, vendar se tam govori o okoli 530 imenih. Tudi za Maribor se navaja številka velika 1.300 (Žajdela, 1998: 362).

Raziskovanje oz. odkrivanje grobov na mariborski trasi avtoceste je odkrilo v dolžini 70 m 1.170 človeških okostij. Iz tega upravičeno domnevamo, da ni pretiran podatek, da je v tankovskih jarkih pri Mariboru približno 80.000 usmrčenih. Institut za sodno medicino je pregledal 32 skelet iz grobišča Golovec v Celju, med njimi je bila tudi ena ženska. Na 20 lobanjah so bile v 13 primerih strelne poškodbe. S primorskega območja (fojbe) je bilo do zdaj pregledanih 135 skelet, iz Zgornje Hudinje pri Celju 40, iz Zaplane pri Vrhniki pa 11 moških okostij. Znane so lokacije okrog Kranja, Škofje Loke, v Žičah idr. Rudniški jašek Barbarin rov naj bi skrival okoli 3.000 žrtev – menda povečini žensk in otrok. Rova, ki je zazidan, še do danes niso odprli, čeprav ni nikakršnih tehničnih zaprek (Dolenc, 2000: 374).

6.3. Vrste grobišč

Do danes niso odkrite vse kraške jame, kjer so pobijali. Nekatera pričevanja dokazujejo, da se niso vse jame odprle, ko so jih zaminirali in zasuli. Metanju ljudi v brezna je pogosto sledilo zakrivanje sledov, kar je spremenilo obliko številnih vhodov v dele brezen. Nekateri vhodi v brezna so bili spodkopani in minirani, nekatera brezna so bila na ta način zasuta in so tako postala nedostopna. Nekatera brezna so bila zasuta s smetmi ali s kamenjem, ki je bilo pripeljano od drugod. To se je ponekod dogajalo še več let kasneje. V nekaterih breznihih pa so se ostanki žrtev, obleke ali osebnih predmetov dobro ohranili ter omogočajo ugotavljanje identitete ali vsaj izvora žrtev. Odprle so se le tiste, v katerih plini, ki so nastajali pri razkritju trupel, niso mogli uhajati po podzemskih rovih in skalnih razpokah. Tako je iz izpovedi prič mogoče sklepati, da ob cesti od Kočevja proti jami pod Krenom še neznano brezno, ki se nahaja okoli 50 m levo od ceste in sicer nekoliko nižje od nivoja ceste. Pričevanja prav tako kažejo, da mora biti še neznano

brezno levo od ceste, ki vodi od Dolenjskih Toplic v Rog (Pučnik, 1998: 46).

Druga skupina grobišč so rudniški jaški in velike razpoke ob posedanju rudniških jaškov. Gre za območje od Laškega prek Hrastnika do Trbovelj. Največkrat se omenja rov Barbara, vendar je to le eno od velik grobišč v revirjih. Omenja se tudi opuščeni rudnik pri Celju (Pučnik, 1998: 46). Vsa ta grobišča so popolnoma neraziskana. Edino, kar o njih vemo, so izpovedi posameznih domačinov, ki so jih večinoma zbrali redki novinarji.

Tretja skupina tipičnih grobišč so protitankovski jarki, ki so jih tik pred koncem vojne pripravili Nemci za morebitno obrambo. Najbolj znan je protitankovski jarek, ki je med Brežicami in Dobovo prečkal polje med Savo in cesto proti Dobovi. Še večje grobišče je verjetno v celjskem protitankovskem jarku, ki je bil nekaj kilometrov dolg in je segal od Teharij do osnovne šole na Golovcu. Tretji protitankovski jarek, napolnjen s trupli, je v Bistrici ob Sotli, takrat Sv. Peter pod Svetimi gorami. Četrty protitankovski jarek in množično grobišče je na Teznem pri Mariboru. Tu je verjetno največje grobišče na Slovenskem, vendar žrtve v večini niso bili slovenski državljani (Pučnik, 1998: 46).

Nasploh lahko vsa, zdaj nič več zamolčana grobišča po ozemlju Slovenije na grobo razdelimo v dve skupini. Ena so tista, ki jih je urbano okolje že pogoltnilo. Takšno je Teharje, ker naj bi bil kmalu urejen spominski park. Pa protitankovski jarek na Teznem pri Mariboru, kjer so pri kopanju ceste našli 1179 okostij, in protitankovski jarek pri Slovenj Gradcu, za katerega je očitvidka rekla, da je tem pokopanih okrog 1.500 ljudi. Druga so grobišča, pri katerih se izvajalci likvidacij niso ušteli v smislu oddaljenosti od človeških oči. So pa tudi takšna, kjer so bila grobišča blizu ljudem, a so se ti odselili drugam – recimo ob cesti Trbovlje – Marija Reka (Hahonina, 2002e: 19).

Neizpodbitno dejstvo je, da so v kraške jame metali tudi žive in težko ranjene ljudi, da so bili mnogi zgolj lažje ranjeni ali celo nepoškodovani in da so v jamah bili obsojeni na počasno umiranje od žeje in lakote.

Po številu največja skupina grobišč so običajno jame, skopane večinoma v redkem gozdu, na gozdnih jasah ali na gozdnem obrobju travnikov. Nekatere od teh jam so bile dokaj velike in dolge 10 metrov in več. Pripovedovanja dokazujejo, da so take jame razporejene po celi Sloveniji, od Prekmurja do Nove Gorice in Tolmina, od Jesenic do Brežic, od Prevalj do Ormoža. Posebej veliko teh jam je v revirjih, v okolici Celja in na Pohorju, tri taka množična grobišča pa so tudi v dolini Kamniške Bistrice. Posebej veliko grobišč v obliki skopanih jam je v bližini cestnega križa v Doliču pri Mislinji, kjer je pokopanih najmanj štiri tisoč trupel, vendar žrtve niso bili slovenski državljani (Pučnik, 1998: 47).

6.4. Število grobišč

V katastru jam JZS in Katastra Inštituta za raziskovanje krasa so pri pregledu zapiskov 7.053 jam našli omembe recentnih človeških kosti pri 86 jamah, pri 15 brezni je tudi navedeno, da je bilo vanje vrženih veliko ljudi. Število jam s kostmi je verjetno precej večje od navedenega. Pri več jamah je v katastru omenjen sum, da gre za jame – grobišča – v samih jamah pa kosti ni videti. Pri teh primerih gre lahko za napačne podatke, lahko pa so ostanki že povsem prekriti ali pa v celoti odstranjeni. Primer take jame je na primer Brezarjevo brezno nad Podutikom. Tu so se likvidacije začele že okrog 26. oz. 27. maja 1945. Naslednje dni naj bi tu pobili skupino zajetih slovenskih domobrancev, med katerimi je bil verjetno tudi del ranjencev, bolnikov in invalidov. Okolico so skrbno zastražili, štab so imeli v bližnji hiši. Likvidatorji so se hvalili, da so pobili med 800 in 1.000 ljudi. Med pobitimi so bili tudi hrvaški vojaki, civilisti in ženske. Ivan Maček je junija 1945 ukazal sanacijo Brezarjevega brezna, saj je prišlo do okužb. Voda v potoku je bila krvava, v širši okolici brezna se je širil neznosen smrad. Sanacija je trajala skoraj tri tedne, trupla pobitih so prenesli v Kucljivo dolino in jih tam pokopali (Šturm, 2000: 67). Vhod je bil razstreljen in pokrit z betonsko ploščo. Podobna primera sta tudi Šemonovo brezno, kjer lahko na osnovi primerjave predvojnega in povojnega načrta jame sklepamo, da je bilo na dno brezna nasuto nekaj deset kubičnih metrov grušča in kamenja. Močno zasuto je tudi Dvojno brezno, katerega dno pokriva grušč, ki je nastal pri miniranju ustja brezna (Mihevc, 2000: 335).

6.5. Možne lokacije povojnih množičnih grobišč

Kot najbolj množična grobišča se navajajo kraške jame pri Macesnovi gorici in pod Krenom v Kočevskem Rogu, protitankovski jarki pri Brežicah, Brezarjevo brezno pri Podutiku, Rudnik Laško, v enem primeru tudi Zagorje

Za pobite iz drugih skupin, ne domobrancev, priče navajajo Pohorje nad Hočami, protitankovsko zaklonišče v Slovenski Bistrici, Kamniško Bistrico pri Kamniku, zapor v Begunjah, Bistrico ob Sotli. Usmrtitve na Pohorju opisujejo priče za podobno krute, protitankovsko zaklonišče pri Slovenski Bistrici pa naj bi bilo po usmrtitvah razstreljeno (Pučnik, 1996: 7).

Največ nezakritih kosti je še videti v jami Zalesnik v Trnovskem gozdu. Pogosta so poročila o manjšem zasipu različnega materiala preko kosti. V nekaterih jamah gre za naravne procese posipanja skozi vhod ali polzenje in mešanje plasti v strmih osipnih stožcih, kjer ležijo človeški ostanki. V veliko primerov pa je poleg tega procesa prišlo do

namernega zasipavanja. Človeški ostanki so ponekod prekriti z od drugod pripeljanim materialom, povečini s smetmi. Drugod pa ostanke prekrivajo skalovje in kamenje, ki so ga pridobili z miniranjem vhodov ali izkopali v neposredni bližini. Miniranje jam je imelo dva namena. Prvi je pobiti morebitne preživele v jamah, drugi pa zakriti sledove. Pri devetih jamah so poleg kosti tudi ostanki neeksplodiranega streliva. Pri nekaterih, na primer pri Koševniškem breznu ali pri Kaserovi jami je bil odstreljen le del vhoda, pri Jami pod Krenom in Jami pod Macesnovo gorico pa je prišlo do popolne zarušitve vhoda in zaprtja jame. Namerno je zasuta tudi Jama v Rugarskih klancih, ki je globoka le še 2 m, ob steni brezna in robu zasipa pa so vidne človeške kosti in ostanki obleke. Ostanki kosti so pri 13 jamah delno pokriti tudi s smetmi. Včasih je težko ločiti, ali gre v teh primerih za namerno prekrivanje ostankov ali le za »običajno« onesnaževanje jam. Takšna jama je Kozlevska nad Loško dolino. V nekatere jame so vozili smeti namerno, samo zaradi zakrivanja. Tak primer je Brezno v Debliških livadah pri Jami pod Krenom. Vhod v jamo leži okrog 20 m stran od glavne ceste čez Rog, s smetmi pa je bilo brezno zasuto do vrha, smeti pa nato poravnane. Smeti, teh je bilo več deset kubičnih metrov, so verjetno pripeljali iz 8 km oddaljenega Kočevja. Med smetmi so ostanki različnih predmetov, med njimi je veliko polivinilne folije, ki omogoča približno datacijo zasipanja, saj vemo, da PVC folij pred letom 1970 ni bilo. Zasipanje jame je zahtevno delo, saj so morali smeti od poti do jame pretovoriti ročno. Očitno služijo smeti v tem primeru za prekrivanje sledov (Mihevc, 2000: 336).

6.5.1. Jama pod Macesnovo gorico

Jama pod Macesnovo gorico leži sredi gozdov, okrog 10 km od Kočevja. Oblika in globina brezna ni znana, saj je vhodni del razstreljen, kar je brezno spremenilo v 10 m globoko depresijo, z mestoma navpičnimi stenami. Na njih so še vidni sledovi razstreljevanja. Dno je v celoti iz odstranjenega materiala, kateri volumen je več kot deset kubičnih metrov. Lega in oblika jame verjetno ustreza jami, ki jo v svojih spominih navaja eden od treh ljudi, ki je preživel in se iz jame rešil. Priča navaja, da so žrtve dovažali s šestimi tovornjaki, na katere so naložili po 50 ljudi. Sam je bil ranjen in v jamo vržen 2. junija, iz jame pa je ušel 5. junija. Streljanje in metanje ljudi v jame je trajalo dva dni in pol. V tem času so rob vhoda v jamo petkrat minirali. Pred miniranjem so se preživeli v jami skrili v stranski rov. Ob miniranju je v jamo padlo tudi drevo, po katerem se je potem priča rešila. Ker je jama danes povsem zasuta, nedostopen je tudi rov, v katerem se je preživeli skrival, lahko sklepamo, da so jamo minirali tudi kasneje. Če so navedbe točne, ter so tovornjaki opravljali po tri vožnje na dan, je samo v tej jami končalo 2250 ljudi. Priča

navaja, da so morale žrtve pred jamo odvreči vse predmete, ki so jih imele, ter se nato še sleči (Mihevc, 2000: 341). Za preverbo podatkov je avtor izkopal 15 cm debelo površinsko plast, kjer je našel dele oblačil, gumbe, pasne sponke, dele obutve ter drobne uporabne predmete: žlice, žepni nož, kose žepnih zrcal, glavnike. Poleg tega je našel dele rožnih vencev s slovenskimi napisi, okupacijske, italijanske in nemške ter srbske in hrvaške bankovce ter albanski novец, kar priča, da so v jami končali tudi pripadniki drugih narodov (Mihevc, 2000: 341).

6.5.2. Koščevo brezno nad Zgornjim Igom

Koščevo brezno leži na Krimu, kake 4 km za naseljem Zgornji Ig na Krimu, na levi strani dobro vzdrževane makadamske ceste proti Rakitni. Označeno je s spominskim znamenjem. Po pričevanju domačinov so ga kot kraj množičnih pobojev uporabljali vse leto 1945 od maja do zime. V kasnejših letih so to brezno občasno zasuli s smetmi. Sedaj je tam kakšne tri metre globoka jama. Obod brezna je kapljaste oblike, po dolžini 6 m, po širini na eni strani je širok štiri metre, na drugi strani meter in pol (Šturm, 2000: 71).

Iz pričevanj domačinov iz Iga in okoliša vasi je znano, da so v juniju 1945 skozi Ig in okoliške vasi pogosto ponoči vozili pokriti tovornjaki z ujetniki na kraje množičnih pobojev na Mokrec in h Koščevem breznu nad Zgornjim Igom na Krimu. Eden od takih tovornjakov se je ponoči ustavil v vasi Iška in voznik je spraševal, kje je pot na Krim. V trdi noči se vojaki niso želeli vračati, zato so se odločili, da bodo z ujetniki opravili kar tam. Na domačiji so vzeli cepine, krampe in lopate. Tovornjak se je odpeljal proti Iškemu Vintgarju. Gospodar je zjutraj zgodaj vstal in šel pogledat naprej po poti. Trupla pobitih ujetnikov so bila zasilno zasuta v jarku na desno strani poti v soteski v Iški Vintgar. V tej soteski je po pripovedovanju vaščanov že leta 1942 prišlo do poboja večjega števila Romov, ki so jih tamkaj postrelili partizani. Na tem mestu stoji pod kamnito steno lesen križ (Šturm, 2000: 69).

6.5.3. Brezno v Konfinu

Med žrtvami množičnih pobojev pri brezni v Konfinu med 21. in 24. junijem 1945 je možno, da so bili to ujetniki iz Centralnih zaporov OZNE v Ljubljani, skupaj 131 oseb; možno je, da gre za skupino iz taborišča v Škofovih zavodih, po ocenah od 70 do 100 oseb. Možno je, da so v brezni končali tako ujetniki iz zaporov OZNE kot tudi tisti iz Škofovih zavodov (Šturm, 2000: 77).

6.6. Vzroki in motivi za množične poboje

Zgodovinske okoliščine in razlogi za različen razvoj in odnose med Slovenci so zlasti v razklanosti slovenske družbe že precej pred 2. svetovno vojno. K polarizaciji in nastanku dveh polov je prispeval antagonizem med skrajno levico, ki je imela svoj vzor v Sovjetski zvezi in skrajno desnico, ki so ji prijali nekateri elementi italijanskega fašizma. 2. svetovna vojna je bila večplastna, totalna vojna, prepojena z ideološkim, političnim, nacionalističnim in celo rasističnim nabojem. Šlo je za uničevanje celih narodov. Zaradi občutka ogroženosti, protikomunističnega refleksa, straha pred določenim scenarijem, ki je napovedoval poveljno usodo ali zaradi konkretne prakse partizanov je prišlo do sodelovanja dela naroda pod okupatorjem in do kolaboracije (Pučnik, 1996: 66).

Slovenija je bila razkosana in okupirana od več okupatorjev, ki so grobo kršili določila vojnega prava. Del vladajoče elite (SLS) je stopil v kolaboracijo z italijanskim okupatorjem, KPS pa je ustanovila Protiimperialistično fronto. Oblike boja in deklaracije vodilnih organov OF in KPS so dobivale razredni in revolucionarni predznak (OF izključni nosilec odpora, po vojni bo KPS prevzela oblast, partizanske čete so edina narodnoosvobodilna vojska). SLS je v takem razvoju videl nevarnost za svoj poveljni razvoj in se ni strinjal s tako ostrimi in zgodnjimi oblikami boja proti okupatorju. Postopoma je začelo prihajati do protipropagande in do medsebojnih obtožb. Kot rezultat medsebojnih obtožb je prišlo do ustanovitve Vaških straž in do sodelovanja z italijanskimi oblastmi, ker so ocenili, da je v danih razmerah aktualna le »osvoboditev slovenskega naroda od komunistične OF«. Vaške straže so predstavljale nastop proti konkretnemu delovanju partizanov na terenu, samoobrambo pred revolucionarnimi perspektivami in preventivno delovanje. Po kapitulaciji Vaških straž se je razvilo domobranstvo, ki je predstavljalo slovensko narodno vojsko, ki brani prebivalstvo pred partizanskim nasiljem, narod v celoti pa pred boljševizacijo (Pučnik, 1996: 70).

V času 2. svetovne vojne je v Sloveniji prišlo do razkola med OF in KPS na eni strani ter protirevolucionarnim vodstvom oz Slovensko zavezo, Narodnim odborom in londonsko jugoslovansko vlado na drugi. Šlo je za ozke politične interese, za poveljno ureditev Slovenije in za odnos do človeških življenj. Vse to je privedlo do delne državljanske vojne, v kateri se je ena stran opirala na okupatorje. Medsebojne politične razprtije, ideologija, maščevalnost, nevarnost novega spopada,... so pripeljali do nastanka dveh polov, kar je v končni fazo povzročilo poveljne poboje in nastanek množičnih grobišč.

6.7. Odgovornost in krivda za množične poboje

Takoj po končani drugi svetovni vojni najbolj izstopajo t.i. »množični izvensodni poboji« vojnih ujetnikov, repatriirancev in v Sloveniji aretiranih civilistov. Med njimi je bilo dokajšnje število žensk, starcev in tudi otrok. V nekaj tednih je bilo pobitih več tisoč oseb. Vse kaže, da je bila celotna zločinska operacija skrbno načrtovana, saj je bila izvedena hitro in hkrati v različnih krajih Slovenije. Glede na izrazito centralizirani značaj komunističnega sistema je gotovo, da je splošna odločitev o krvavem obračunu z vojnimi ujetniki, repatriiranci in civilisti sprejelo najvišje jugoslovansko partijsko in državno vodstvo. Izvajanje tega krvavega obračuna je bilo dodeljeno republiškim represivnim organom oblasti, to pa so bili takrat v Sloveniji politbiro Komunistične partije, vodstvo slovenske OZNE in poveljstvo slovenske (II.) divizije KNOJ-a. Neločljiva povezava med vodstvi Komunistične partije in OZNE je obstajala na vseh nivojih od politbiroja do okrajnih in okrajnih komitejev (Pučnik, 1998: 39). Povezava med KPS in OZNO je bila izredno tesna. Vsi oficirji OZNE so morali biti člani KPS, pokrajinske in okrožne pooblaščenke je potrjeval politbiro KPS. Organizacijska paralela med OZNO in KPS je vidna tudi v tem, da je bil načelnik republiške OZNE (Ivan Maček) istočasno tudi član politbiroja KPS (Pučnik, 1998: 40).

Direktivo o krvavem obračunu z vojnimi ujetniki, z repatriiranci in civilisti, ki so jo sprejeli najvišji voditelji KPJ, so torej v Sloveniji družno izvajali najzanesljivejši komunistični kadri v organizacijah KPS in OZNE. Če izvzamemo začetne likvidacije v Kočevskem Rogu, ko je šlo predvsem za repatriirance, ki niso bili Slovenci, in množične likvidacije, ki jih je nad pretežno Neslovenci izvajala tretja armada na Štajerskem, so množično pobijanje slovenskih ujetnikov, repatriirancev in civilistov organizirali in izvedli Slovenci iz OZNE in KNOJ-a (Pučnik, 1998: 40).

Pri identificiranju odgovornosti moramo biti natančni. Maja 1945 partizanov formalno ni bilo več; nacionalne partizanske vojske so bile že ukinjene in ustanovljena je bila Jugoslovanska ljudska armada. Čeprav seveda gre za nekdanje partizane in celo za iste ljudi, je ta formalna distinkcija vendarle bistvena. Pa tudi če rečemo, da so pobijali partizani, potem odgovornost in krivda pade na vse partizane. Vendar »navadni partizani« pri taki strukturi in hierarhiji niso mogli nič odločati (Hribar, 2001: 12).

Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije je že večkrat, predvsem pa v stališčih svojega Izvršnega odbora junija leta 1990, v Spomenici septembra 1993, v odprtem pismu Državnemu zboru leta 1995 in v izjavi o trajnih vrednotah protifašističnega boja ob 50. letnici konca 2. svetovne vojne, izrazila obžalovanje za med vojno storjene napake in krivice, ki so v teku brezkompromisnega boja za našo nacionalno osvoboditev

prizadele posamezne Slovence in Slovenke. Odločno pa je Zveza borcev tudi obsodila poveljne izvensodne poboje. V tej izjavah se je Zveza združenj borcev zavzela za pravico vseh na skrivaj usmrčenih do primerne pokopa ter pietetnega zaznamovanja krajev smrti, vključno z vpisom žrtev v mrliške knjige (www.zzb-nob.si).

Zveza združenj borcev je obsodila ta zločin kot »napako«. Pričakovati bi bilo od Zveze borcev, da bo skušala kaj popraviti, kaj prispevati k razreševanju vseh problemov (pobiranja pričevanj od svojih članov, odkrivanja mest grobišč).

Pri poveljnih množičnih pobojih gre za zločin, ker usmrčeni niso bili sojeni in obsojeni. Dokler posamezniku ni dokazana krivda, velja za nedolžnega. Temeljno sporno vprašanje med vojno je bilo vprašanje vstopa Slovencev v moderno laično dobo. Kakor koli je že bila sporna revolucija v svojih metodah, je vendarle k nam prinašala moderno dobo, v nasprotju s Cerkvijo kot voditeljico nasprotne strani, ki je vztrajala ne le na tradiciji, temveč na konzerviranju ideološkega, političnega in socialnega gospostva Cerkve pri nas. Kakor koli že je Komunistična partija »delala le za svojo oblast«, je dejstvo, da je vodila odpor proti okupatorju, ki si je zadal narediti to deželo nemško oz. italijansko. To dejstvo daje partizanskemu odporu vsenarodni značaj. V nasprotju s protirevolucijo, ki je okupatorja poklicala na pomoč za obrambo svojih privatnih interesov in konzerviranje tradicionalne družbe, v kateri je imela absolutno politično in duhovno moč. Partizani so (pred okupatorji) branili narodni obstoj kot tak in v celoti, Cerkev pa je branila katoliškost slovenskega naroda – z okupatorjevo pomočjo (Hribar, 2001: 13).

Pri vprašanju odgovornosti in krivde za poveljno likvidacijo domobranskih ujetnikov ne moremo mimo odgovornosti katoliške Cerkve. Cerkev kot institucija do današnjega dneva svoje vloge v medvojni moriji ni pregledala in ne zavzela do nje stališča. Obžalovanje hudega, kar so »storili nekateri kristjani«, je sprenevedanje, vse dokler del katoliške Cerkve ne vzame nase, ne imenuje in ne obsodi udeležbe dela Cerkve v krvavem medvojnem spopadu. Katoliška cerkev tako trdno vztraja pri obtoževanju druge strani, kot da je ona absolutno kriva, in si ne prizadeva, da bi odgovornost in krivdo druge strani vsaj poskušala uravnovežiti z lastno soodgovornostjo in krivdo (Hribar, 2001: 13).

Mariborski pomožni škof Anton Stres je v svoji pridigi izrazil mnenje, da se bo morala slovenska država javno in pravnomočno izreči o poveljnih zločinih kot država in ne samo kot takšna in drugačna skupina posameznikov. Nadškof Franc Rode je oktobra 1999 pri Sv. Urhu obžaloval vse, kar se je tam dogajalo, in vse nasilne smrti, ki so jih povzročili kristjani, ter kot prispevek k spravi prosil sorodnike žrtev odpuščanja (Pušenjak, 2001b: 2). Stran, ki je likvidirala, je to počela iz maščevanja in iz bojazni, da ne bi nekomunistični zavezniki ubežnikov ponovno oborožili in jih poslali nazaj nad Tita in njegovo vojsko. Stran likvidiranih pa je slepa za dejstvo, da je umorjene k sodelovanju z okupatorjem nagovorila

Cerkev v tedanji ljubljanski škofiji, ki je dogajanje napačno ocenila, antikomunistično nastrojena in računajoča na Hitlerjevo zmago (Naglič, 2001: 29).

Poboji so bili hoteni in načrtovani. Vodstvo novega političnega režima je hotelo deželo temeljito spraviti in pospraviti. Odstraniti ni hotelo le dejanskih sovražnikov, temveč tudi morebitne, potencialne politične nasprotnike. To svojo politično voljo je strnilo v odločitvi, da v obliki množičnih pobojev vojnih ujetnikov, repatriirancev in aretiranih civilistov, včasih celo družin, izvede »končno rešitev« in tako trajno utrdi svojo absolutno oblast. Upravičenost te »končne rešitve« ni potrebno ugotavljati pred sodiščem, temveč zadoščajo voluntaristične in samovoljne odločitve podrejenih uslužbencev (Pučnik, 1998: 49).

V okviru prizadevanja za ureditev grobišč, raziskovanje dogodkov, odgovornosti in kaznovanje zločincev, je bila na ministrstvu za notranje zadeve leta 1992 zasnovana akcija Sprava. Kriminalisti naj bi ugotovili, ali je mogoče množično moritev izpred pol stoletja raziskati podobno kot običajni, klasični umor. Hkrati je bil to poskus, ali je mogoče najti dovolj dokazov, da bi pot vodila od utemeljenega suma do ovadbe, na podlagi katere bi lahko ukrepali tožilci in sodniki. Policisti so se nekaj časa ukvarjali z dobro skritimi, tako rekoč popolnimi umori, potem pa je akcija usahnila. Nekaj je bilo odkrito in znano, a daleč premalo za kakšen pošten poseg (Puhar, 2003: 20).

Akcija Sprava je ponovno zaživela septembra 2001, ko so na dan prišle kosti v Slovenski Bistrici. Skupina raziskuje domnevna mesta kaznivih dejanj, ki so bila storjena zoper človečnost in mednarodno pravo. Ne more začeti s trupli, temveč z dobro skritimi domnevnimi ostanki. Išče neznane storilce, pri tem se pa opira na izjave prič. Iskanje se začne s preverjanjem govoric ali naključnih sumljivih najdb, ki kažejo na zakopana trupla, nadaljuje pa z zbiranjem izjav oz. z zasliševanjem prič. Tudi kriminalisti poskušajo najti kakršno koli pisno gradivo (takega pisnega gradiva ni ali vsaj ni dostopno) (Puhar, 2003: 20).

Za resno preiskavo in morebitno obsodbo krivcev bi bilo potrebno izvesti ekshumacije, skupinske ali individualne identifikacije trupel, poiskati smrtne ostanke, poiskati dele orožja, najti priče, morda tudi preučiti arhive, ki so najverjetneje še v Beogradu.

6.7.1. Oddelek za zaščito naroda - OZNA

Dne 13. maja 1944 je bila z navodili maršala Tita vrhovnega komandanta NOV in POJ in poverjenika za narodno obrambo ustanovljena OZNA – Oddelek za zaščito naroda. OZNA je bila v Sloveniji ustanovljena junija tega leta. V OZNO za Slovenijo je bil v celoti

vklučen sektor za boj proti peti koloni, ki se je sprva imenoval oddelek državne varnosti – obveščevalna služba, od srede aprila 1944 pa do ustanovitve OZNE pa obveščevalni oddelek (Pučnik, 1996: 15).

Komunistična partija je že leto dni pred koncem vojne, ko je imela v svojih rokah tudi vse vzvode oblasti, ustanovila tajno politično policijo, ki je po vojni pod različnimi imeni (Oddelek za zaščito naroda – OZNA, Uprava državne varnosti – UDV/popularno Udba/ od leta 1946 in Služba državne varnosti – SDV od leta 1967) predstavljala njeno udarno pest. Njena naloga ni bila v tem, da bi raziskovala morebitne zločine, ampak predvsem v tem, da je bila na voljo vsakokrat, ko se je oblastni vrh odločil, da odstrani določenega posameznika ali določeno kategorijo ljudi (Simoniti, 1998: 27).

V skladu s celotnim razvojem NOB je bil v Sloveniji ustanovljen ONZ – Odsek za notranje zadeve. Njegov načelnik je postal Ivan Maček – Matija, kasnejši načelnik OZNE za Slovenijo. Načelnik OZNE poroča o rezultatih dela OZNE Nacionalnem komiteju ter tudi deluje po navodilih vrhovnega komandanta, poverjenika za narodno obrambo in OZNE pri Poverjeništvu za narodno obrambo (Pučnik, 1996: 15).

Sedež OZNE za Slovenijo je bil na Stražnem vrhu pri Črnomlju. Načelstvo OZNE se je nahajalo skupaj s štabom KNOJ do osvoboditve oz. do premikov preko Gorskega Kotarja in Primorske poti proti Ljubljani tik pred osvoboditvijo. Organizacija je temeljila na popolni konspiraciji in na – v mejah vojnih razmer – možnosti nemotenega delovanja (Pučnik, 1996: 17).

Dne 14. decembra 1944 je načelstvo OZNE za Slovenijo izdalo odredbo o postopkih pri aretaciji in preiskavi, ki v štirih točkah določa, kakšne so pristojnosti okrožnih in okrajnih pooblaščenecv OZNE ter odsekov OZNE za korpusne oblasti. Vsi zaupniki OZNE so morali od januarja 1945 obvezno podpisati posebno izjavo o molčečnosti. Spomladi 1945 je bilo delovanje OZNE naravnano na vojaški zlom sovražnika. Takoj po osvoboditvi je OZNA zasedla sedeže sovražnih obveščevalnih in policijskih organizacij, zasegla in zavarovala arhive ter pričela z aretacijami agenture in sovražnih elementov. Naloge OZNE so bile skrbeti za likvidacijo ostankov okupatorskih, domobranskih in drugih skupin, preprečiti vohunsko delovanje ter delo klera in ostalih meščanskih strank. Ukrepala je proti vojnim zločincem, sodelavcem okupatorja. Od ustanovitve je bila OZNA edina pristojna za politično kazniva dejanja in politične zapornike (Pučnik, 1996: 17). OZNA je z aretacijami in preiskavami omogočila, da so bili nasprotniki nove oblasti postavljeni pred sodišča. Prvi sodni procesi so bili pripravljani hitro. Sodišča so končala preiskavo v nekaj dneh po prejetju obremenilnega gradiva od OZNE. Celjsko sodišče se je pritožilo, da dobi od OZNE zelo skromno gradivo, največkrat brez dokazov, in mora sodišče to samo nadoknaditi. OZNA je zaslišala priče namesto sodišča, zagovorniki pa so imeli zelo malo

možnosti za pošteno delo (Vodušek Starič, 1992: 267). Vojaška sodišča so začela pospešeno delati junija. Do konca junija so večinoma sodila obtoženim za sodelovanje z okupatorjem.

OZNA je v času 12. junija 1945 spadala pod ministrstvo za narodno obrambo – DFJ in je bila ločena od notranje uprave. 31. januarja 1946 je bila OZNA vključena v ministrstvo za notranje zadeve kot posebna uprava državne varnosti (Pučnik, 1996: 18).

6.7.2. Korpus narodne obrambe Jugoslavije - KNOJ

Z ukazom Josipa Broza – Tita, vrhovnega komandanta NOV in POJ ter poverjenika za narodno obrambo je bil 15. avgusta 1944 ustanovljen KNOJ, ki je imel za nalogo zavarovanje zaledja NOV in vzdrževanje reda na osvobojenem ozemlju. Enote KNOJ so bile organizacijsko in disciplinsko odgovorne svojim nadrejenim štabom. Bile so izvršilni oboroženi organ, najprej ONZ pri predsedstvu SNOS, nato načelstva OZNE za Slovenijo in nazadnje MNZ do razformiranja (Pučnik, 1996: 19).

Naloge KNOJ-a so bile:

- a) boj s protinarodnimi elementi v zaledju NOVJ in likvidiranja četniških, ustaških, belogardističnih in drugih protiljudskih band na osvobojenem ozemlju Jugoslavije;
- b) čiščenje razbitih ostankov sovražnih vojaških enot na osvobojenem ozemlju ter špijonov in diverzantov, katere je utegnil sovražnik pustiti v zaledju NOVJ.

Med naloge KNOJ-a po vojni so sodile tudi lovljenje dezertorjev, obenem pa je preiskoval in legitimiral na demarkacijski črti (Pučnik, 1996: 19).

KNOJ je bil podrejen neposredno poverjeniku za Narodno obrambo, ki ga je vodil preko načelnika OZNE pri Poverjeništvu za Narodno obrambo NKOJ.

Dne 25. aprila 1944 so pri KNOJ-u na Titov ukaz ustanovili še posebna vojaška sodišča.

6.7.3. OZNA in KNOJ

OZNA in KNOJ sta bili vojaški formaciji, vezani hierarhično do svojih komand v Beogradu in preko njih do generalštaba JA. Tudi enote OZNE in KNOJ-a v Sloveniji so bile organizirane in vodene po vojaških pravilih (Pučnik, 1996: 7).

Z veliko gotovostjo je mogoče trditi, da so enote KNOJ-a varovale taborišča, izvajale pripravo morišč, izvajale prevoz na morišča, opravljale usmrtitve in zakrivalo grobove. Posamezne enote KNOJ-a so bile za ta namen dodeljene organom OZNE. Posamezna pričevanja dopuščajo možnost, da je usmrtitve, posebej v Kočevskem Rogu,

izvrševala posebna hercegovačka brigada pod poveljstvom Sime Dubajića. Za te naloge so bile posamezne enote KNOJ-a dodeljene organom OZNE (Pučnik, 1996: 8).

Z veliko verjetnostjo je mogoče trditi, da so okrožna poveljstva OZNE oz. njihovi oficirji odločali o izboru za usmrtitev, izbirali lokacijo morišč in nadzorovali usmrtitve. Težko je izključiti verjetnost, da je za usmrtitve ne le vedel, ampak jih vsaj kot izvršitev ukaza nadrejene komande, zapovedal načelnik republiške OZNE (v spornem obdobju Ivan Maček-Matija) (Pučnik, 1996: 8). To je mogoče sklepati na podlagi hierarhične organiziranosti OZNE, njegovega osebnega vpliva, načina delovanja, komuniciranja in odločanja.

7. ČLOVEKOVE PRAVICE IN ŽENEVSKE KONVENCIJE

Po trenutno veljavnih in sprejetih mednarodnopravnih normah in konvencijah je po koncu 2. svetovne vojne šlo za očitno teptanje človekovih pravic. Zanj so značilne množične hude neposredne kršitve človekovih pravic in dejansko onemogočanje temeljnih svoboščin, velikokrat z grdo silo. Zaradi pritiskov iz mednarodnih krogov je že tedaj vlada nekatere najbolj očitne kršitve začela spreminjati v manj vidne in zakrite posredne oblike ogrožanja človekovih pravic (Šturm, 1998:70). Za obdobje po letu 1945 je bila značilna strahovlada in brutalno fizično nasilje. Povojna država je temeljila na umorih – medvojnih likvidacijah, množičnih pokolih nasprotnika, povojnem »čiščenju terena« razrednih in vojaških sovražnikov (Šturm, 1998: 73).

7.1. Človekove pravice

Po koncu 2. svetovne vojne so sistematično kršili pravico do življenja, pravico živeti brez strahu in diskriminiranja, prepoved mučenja, osebno svobodo, svobodo verskih skupnosti, človekovo dostojanstvo in varstvo človekove osebnosti, neodvisnost sodstva in pravico poštenega sojenja, svobodo gibanja.

7.2. Ženevska konvencija o izboljšanju usode ranjencev in bolnikov

Številne države so 27. julija 1928 podpisale Ženevsko konvencijo o izboljšanju usode ranjencev in bolnikov v vojskah na bojišču (ŽKRB). Omenjena konvencija je nadomestila vse prejšnje prepise s področja ranjencev in bolnikov in tako predstavljala osrednji mednarodnopravni dokument ureditve te materije (Jaklič, 2000: 318). Razvilo se

je mednarodnopravno načelo, ki je osrednje tudi v ŽKRB, da mora namreč vojska, ki ima resen namen uničiti odporno silo sovražnika, biti obzirna vsaj do ranjenih in bolnih vojakov, ki niso več sposobni za boj (Jaklič, 2000: 319).

Na tem gradi ŽKRB: v prvem poglavju (Ranjeni in bolni) določa, da za bolne in ranjene velja splošni mednarodnopravni režim vojnih ujetnikov, poleg tega pa zanje veljajo tudi določbe te konvencije kot specialna ureditev. Tako imajo ranjeni in bolni po mednarodnem vojnem pravu poseben položaj, štejemo jih za kvalificirane vojne ujetnike. V nadaljnjih poglavjih pa konvencija z namenom zagotovitve učinkovitega in primerne varstva ranjenih in bolnih ureja tudi posebno varstvo oz. položaj zdravstvenih skupin in zavodov zdravstvene službe ter osebja, ki skrbi za ranjene in bolne, poslopij in opreme, namenjene za zdravstveno oskrbo ter zavarovanje zdravstvenih prevozov in določitev znaka, po katerem je moč prepoznati zdravstveno službo.

Problem je, da zavedanje o pomembnosti človeških pravi in spoštovanju ranjencev, bolnikov in ujetih v vojskah stopi v ospredje šele po grozotah 2. svetovne vojne. Tako da večini prebivalcev določila konvencije niso bila znana. Ne morem reči kakšen je bil odnos partizanskega gibanja do konvencije in če je bil kakšen režim varovanja pravic sprejet na zasedanjih OF.

7.3. Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki

Tako kot ŽKRB je bila 27. julija 1929 v Ženevi podpisana tudi Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki (ŽKVU), ki je oblikovno enotna ureditev vojnega ujetništva za vojno na kopnem, morju in zraku. ŽKVU veja za redno vojsko, narodno vojsko, dobrovoljski zbor in črnovojno vstajo v vojni na kopnem ter za osebe, ki spadajo k oboroženim silam vojskujočih se strani, ki jih sovražnik zajame med vojnimi dejanji na morju ali v zraku (ŽKVU, 1. člen).

Vojno ujetništvo po svojem bistvu ni ne maščevanje ne kazen, ampak »pridrzanje (detencija) za varnost«; s tem se želi preprečiti, da bi se vojni ujetniki še nadaljne udeleževali boja in krepili odporno moč sovražnika. Vojni ujetnik ne more več storiti vojnega dejanja. Pojem "vojni ujetnik" v konvenciji ni eksplicitno definiran. Pravico vojnega ujetništva imajo tudi neoborožene osebe, ki spadajo k oboroženi sili vojskujoče se države in pridejo pod oblast oborožene sile nasprotne vojskujoče se države (Jaklič, 2000: 324). Te osebe so lahko zdrave, bolne ali ranjene; lahko so vojaki ali druge osebe v sestavi vojske (»bojevniki ali nebojevniki«).

Vojno ujetništvo se začne v trenutku razorožitve, vdaje in nezmožnosti bojevanja. Prepovedano je usmrtiti ali raniti sovražnika, ki je položil orožje ali nima več sredstev za

obrambo ter se je predal na milost in nemilost. Glede ravnanja z vojnimi ujetniki velja načelo, da so podrejeni oblasti sovražne države in ne oblasti oseb ali oddelkov, ki so jih ujeli, ter da se mora z njimi ravnati človeško. Vojni ujetniki po konvenciji uživajo posebno varstvo; vsakršno nasilje, izvajanje represalij nad njimi, žalitve in izpostavljanje javni radovednosti je prepovedano (www.icrc.org).

Tretji člen ŽKVU določa, da morajo države spoštovati osebno dostojanstvo in čast ujetega. Vojne ujetnice se morajo obravnavati primerno svojemu položaju glede na spol.

Po četrtem členu ŽKVU je različno obravnavanje ujetnikov dovoljeno le v primeru, ko razlikovanje temelji na različnih vojaških rangih (činih), stanju fizične in psihične moči, profesionalnih sposobnostih ali spolu.

Vsak vojni ujetnik je dolžan, če je o tem povprašan, povedati svoje ime in vojaški rang (čin). V primeru kršitve tega predpisa, se mu lahko odreče ugodnosti, ki veljajo za vojne ujetnike. Več kot to ni dolžan povedati in ga v primeru, če noče dati drugih izjav, npr. Informacij glede vojske države, ni dovoljeno kaznovati. Če pa se ujeti, kjer mu njegovo fizično ali psihično stanje tega ne dopušča, ne izreče o svoji identiteti, ga je potrebno predati zdravstveni službi in ga obravnavati kot ranjenca oz. bolnika.

Ujetim se mora pustiti vse, kar imajo osebnega (»personal effects«) in stvari za osebno rabo (»articles in personal use«). Med drugim v posesti vojnih ujetnikov ostaneta tudi čelada in plinska maska, ne pa orožje, konji, vojaška oprema in listine vojaške vsebine. Tudi identitetnih tablic, oznak vojaškega ranga, dekoracije ter predmetov večje vrednosti se ujetim ne sme odvzeti. Vlada države, v kateri oblasti so vojni ujetniki, mora skrbeti za njihovo vzdrževanje. Kolikor med vojskujočima se državama ni posebnega dogovora, se mora z vojnimi ujetniki glede hrane, prenočevanja in oblačenja ravnati na isti način kakor s četami, ki so te ujetnike ujele. Ujetnike se lahko internira v mesta, utrdbe, taborišča ali druge kraje, od koder se ne smejo oddaljiti. Zapreti se smejo le iz neizogibno potrebnega varnostnega razloga in samo za tako dolgo, dokler trajajo okoliščine, zaradi katerih so bili ti ukrepi sprejeti (www.icrc.org).

Vojni ujetnik ni več sovražni vojak in dolguje pokorščino državi, katere vojska ga je ujela ter je podrejen vojaškemu kazenskemu pravu in disciplinskim prepisom, ki veljajo za oborožene sile te države (Jaklič, 2000: 326).

Vojno ujetništvo preneha: s smrtjo ujetnika (ŽKVU vsebuje predpis o oporoki in pokopavanju), z osvoboditvijo s strani oborožene sile domače države, z navadnim odpustom v domačo državo ali s hospitalizacijo v nevtralni državi (www.icrc.org).

Ženevske konvencije iz leta 1949 so nadgradnja preteklih konvencij in postavljajo na prvo mesto zaščito človeka kot takega in ne toliko človeka v svojstvu vojaka, pripadnika vojnega stroja. Zaščitene osebe se v nobenem primeru ne morejo odreči pravicam, ki jim

gredo po konvencijah (Jaklič, 2000: 328). Jugoslavija je podpisala Ženevske konvencije (objavljeno v Uradnem listu, št.6-5/1950).

Vsesplošno kršenje ženevskih oz. prejšnjih Haaških konvencij je postalo pravilo za povojne obračune brez sodnih procesov. Zajetje razoroženih vojaških enot z Balkana (četnikov, ustašev) s strani Angležev ter vračanje domobranskih pripadnikov (Slovencev s Koroške) je nedvomno pomenilo kršenje temeljnih določil Ženevske konvencije. Sledilo je organizirano zbiranje vrnjenih v taboriščih (Šentvid, Teharje,...) in nato postopna likvidacija oseb, ki so bile neposredno ali posredno vpletene v dogajanje v vojnih letih 1941-45 in so politični nasprotniki. S tem, da so se usmrčene osebe vodili le kot »uradno« pogrešane, se kaže maščevalnost oblasti, ki se je tako znesla tudi nad družinami, tako da te cela desetletja niso mogle urediti niti družinskih niti premoženjskih odnosov, niti pokopati trupel celo do današnjih dni. Šele z zadnjem času so bile naposled svojem in zainteresiranim izstavljene uradne listine za pogrešane osebe izpred 50 let (Dolenc, 2000: 373).

Zajeti ranjenci, invalidi in bolniki v povojnih razmerah na Slovenskem po prevzemu oblasti Komunistične partije, niso bili deležni statusa kvalificiranih vojnih ujetnikov na podlagi mednarodnih, zlasti ženevskih konvencij, ampak so na splošno delili usodo drugih povojnih ujetnikov. Pri obračunu s povojnimi ujetniki je šlo za iracionalno dejanje maščevanja zmagovalcev nad poraženci v vojnih spopadih in v državljanski vojni. Oblast se je zavestno odločila za sistematično razredčenje pripadnikov poražene strani iz vrst Slovencev, na nekatere pa je gledala kot na potencialne politične nasprotnike pri njenem prevzemu oblasti. Rezultat so bili množični povojni poboji, ki so bili opravljeni načrtno in s premišljeno organizacijo. V pravnoformalnem pogledu so bili opravljeni brez sodbe in kot nam kaže usoda ranjencev, invalidov in bolnikov, tudi brez milosti. Izpostavljeni so bili ponižujočemu ravnanju in mučenju (Šturm, 2000: 381).

Ranjenci, bolniki in invalidi, ki so se po koncu druge svetovne vojne znašli v taboriščih za vojne ujetnike, kot npr. v Teharjah, v Škofovskih zavodih v Šentvidu pri Ljubljani, v Bršljinu pri Novem mestu ali v drugih taboriščih in v Centralnih zaporih OZNE v Ljubljani, so ne glede na svoj specifični položaj in svoje zdravstveno stanje delili usodo drugih priprtih povojnih ujetnikov in civilnih oseb. V največjem številu primerov so bile žrtve povojnih množičnih pobojev. Nekateri so umrli v zaporih ali v koncentracijskih taboriščih. Nekateri so končali kot žrtve posamičnih nasilnih usmrtitev. Nekateri posamezniki so se na tak ali drugačen način takemu koncu izognili in so preživeli (Šturm, 2000: 67).

Pravica do človekovega dostojanstva in pieteta do žrtev povojnega množičnega nasilja vedno bolj postavlja v ospredje tudi vprašanje njihovih grobišč. Povojna oblast je ravnala v nasprotju z izrecnimi določili Ženevske konvencije, ki zahtevajo časten pokop sovražnikovih vojakov, zaznamovanje in ohranitev njihovih grobišč. Republika Slovenija je

ratificirala ženevske konvencije 26. marca 1992. S tem se je obvezala, da bo spoštovala sprejete standarde, kar se nanaša tudi na ureditev množičnih grobišč.

Ženevske humanitarne konvencije obvezujejo vse države podpisnice, tudi Republiko Slovenijo, da ubite in umrle pripadnike tujih oboroženih sil, internirance in vojne ujetnike dostojno pokopljejo, da so njihovi grobovi spoštovani, razporejeni po možnosti po državljanstvu, redno vzdrževani in tako označeni, da jih je vedno mogoče najti, kot tudi, da po sklenitvi pogodbe o miru sprte stranki izmenjata sezname grobov. Obveznost zaznamovanja in urejanja grobišč tujih armad je jasno določena, način urejanja in vzdrževanja pa ni predpisan in ga zainteresirane države urejajo sporazumno.

8. RAVNANJE SLOVENSKE DRŽAVE GLEDE MNOŽIČNIH POVOJNIH POBOJEV

Preambula Ustave RS postavlja na prvo mesto svobodno demokratično ureditev, ki zagotavlja temeljne človekove pravice in svoboščine. V ospredje postavlja človekovo dostojanstvo in njegovo duhovno, politično in gospodarsko svobodo. Človekove pravice in temeljne svoboščine se uresničujejo neposredno na podlagi Ustave. Izhodišče je pojmovanje, da ima človek svojo lastno vrednost in da sta svoboda in enakost trajni temeljni vrednosti državne enotnosti.

8.1. Ustanovitev vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč

Slovenska oblast je za reševanje problema vprašanja množičnih povojnih pobojev in ravnanja z mrtvim leta 1991 ustanovila vladno komisijo za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ki še vedno deluje. Njena naloga je dvojna. Najprej tehnične narave, ki obsega evidentiranje grobišč, pripravo gradiva za njihovo nominiranje in pridobitev projekta za enotno obeležitev; nadalje spremljanje gradnje dveh spominskih parkov, in sicer na Teharjah in Pod Krenom v Kočevskem Rogu. Hkrati naj bi bila komisija tudi svetovalno telo vlade o vprašanjih, ki zadevajo področje njenega delovanja (Kovačič, 2001: 5).

8.2. Preiskovalna komisija o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesih in drugih tovrstnih nepravilnostih

Državni zbor RS je na 10. seji, dne 5. julija 1993, odredil parlamentarno preiskavo o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesih in drugih tovrstnih

nepravilnostih z namenom, da ugotovi in osvetli dejstva v zvezi s povojnimi poboji ter tudi s posameznimi likvidacijami ter pravno dvomljivimi procesi v naši polpretekli dobi, s poudarkom na povojnih množičnih pobojih (Pučnik, 1996: 4). Člani komisije (predsednik dr. Jože Pučnik, podpredsednik dr. Janko Predan, Miran Potrč, Maks Lavrinc, Danica Simšič, Zmago Jelinčič, Maria Pozsonec, Ignac Polajnar, Alojzij Metelko, Sašo Lap ter 31. januarja 1996 dodatno imenovan Andrej Lenarčič) niso dosegli soglasja pri bistvenih ugotovitvah ter predlogih sklepov. Do 30. septembra 1996 je komisija opravila 55 sej. Komisija je zaslišala 32 prič ter 7 preiskovalcev. Kot okvir dela si je komisija zadala ugotoviti:

- politično in institucionalno organiziranost politične, državne in vojaške oblasti v Sloveniji ter formalni in dejanski vpliv posameznikov v tej strukturi;
- razporejenost vojaških enot s poudarkom na navzočnosti teh enot na območjih, kjer so se izvajali povojni množični poboji;
- politične okoliščine in odnos zaveznikov do Slovenije ob koncu 2. svetovne vojne;
- odgovornost takratne slovenske vlade in vodstva KP za dogajanje ob koncu 2. svetovne vojne na območjih Slovenije.

8.3. Vpis v matične knjige in izdaja mrliških listov

V Sloveniji so številna grobišča, ki niso pokopališča. V njih ležijo trupla tistih, ki niso bili pokopani, ampak le zasuti, brez kakršnegakoli obreda in brez pomena na grobu. Država, v kateri so se rodili, jih je vpisala v rojstne in krstne matične knjige, država, v kateri so bili brez sodbe pobiti – Socialistična federativna Republika Jugoslavija in njene naslednice z Republiko Slovenijo – jih v mrliške liste sploh ni vpisala, razen v primerih, ko so to po dolgotrajnih sodnih in upravnih postopkih zahtevali in dosegli svojci. Drugi so uradno še vedno živi oz. »pogrešani« (Naglič, 2001: 29).

Prvi demokratični slovenski parlament je sprejel nekaj zakonov, ki omogočajo delno popravo krivic. Novela Zakona o matičnih knjigah (Ur. l. RS, št. 28/95) je omogočila posebni naknadni vpis v matične knjige umrlih in izdajo mrliškega lista za osebe, ki so življenje izgubile neposredno po koncu druge svetovne vojne, in tudi za posamezne primere smrti oseb, ki so izgubile življenje med vojno in niso bile vpisane v matične knjige umrlih. S tem se je po preteku pol stoletja lahko začel pravno formalni postopek za uradno registracijo žrtev množičnih pobojev političnih nasprotnikov, do katerih je prišlo na Slovenskem. Predlog za uvedbo postopka lahko v petletnem roku vložijo sorodniki umrlih oseb in državni tožilec. Predlagatelj predloži dokaz, s katerim verjetno izkaže smrt osebe. Za dokaz se šteje izjava stranke, pisna ali ustna izjava prič ter listine ali druga dokazna

sredstva (Šturm, 1998: 96).

Kljub vladni obvezi, da bodo njeni pristojni organi za vse pobite po vojni izdali mrliške liste, prizadevala pa si bo tudi za vzpostavitev knjige mrtvih, v katero bodo vpisane vse žrtve vojnega in povojnega nasilja, pa ni nikjer določenega časovnega okvirja, do katerega naj bi pristojni organi izpolnili obvezo. Jamstvo, da se bo to vprašanje zaključilo s primernimi akti in v razumnem času, vlada vidi v doslej sprejetih temeljnih dokumentih, Temeljni ustanovni listini o samostojnosti in neodvisnosti RS, ustavi RS, članstvu v mednarodnih organizacijah in integriranju v svetovnih strateških povezavah (Natlačen, 2001: 3).

Do danes še ni bilo opravljeno temeljno dejanje: ekshumanizacija (Dolenc, 2000: 374). Za naše razmere bi bilo nujno potrebno, da se sistematično odpro vsa množična grobišča, da se zadosti vsem formalnostim, da pogrešane osebe brez razlik dobijo status umrlih (Šturm, 2000: 381).

Velika večina množičnih grobišč v Sloveniji do danes ni označena niti na najskromnejši način, z izjemo grobišča Zalesnik na Trnovski planoti, kjer je bil 23. decembra 2003 postavljen t.i. zvon sprave.

8.4. Izjava ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih

22. novembra 2001 je vlada RS sprejela posebno izjavo ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih povojnih pobojev ter ob sprejemanju zakona o vojnih grobiščih, s katero izraža svoje obžalovanje tragičnih dogodkov iz polpretekle zgodovine. S tem je tudi izrazila »svojo zavezo, da na civiliziran način prispeva k ureditvi temnih strani iz narodove zgodovine« (www.gov.si). Zaveza naj bi prispevala k pomiritvi med državljankami in državljani ter zagotovila tvorno sožitje med vsemi njenimi prebivalci. Ob tem je vlada poudarila, da je do množičnih pobojev prišlo ob popolnem zanikanju individualnih človekovih pravic in svoboščin ter da posameznikom ni bila dana možnost, da se branijo pred neodvisnimi sodniki. V izjavi je tudi podano stališče, da je potrebno doseči strpno in preudarno razpravo z zmožnostjo vsaj nekoliko razumeti tedanje zgodovinsko brezno. Gre za to, da smo sposobni obsoditi vse zločine, da najdemo in uredimo vsa prikrita grobišča ter zagotovimo ustrezna obeležja. Vlada RS želi izvajati takšna dejanja in na takšen način, da bodo odražala demokratična hotenja in odsevala pričakovanja vseh državljank in državljanov. V tem duhu so bili sprejeti tudi temeljni dokumenti RS, Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti RS, Ustava RS, zakon o popravi krivic, o žrtvah vojnega nasilja. Z izjavo se je Vlada RS zavezala, da bo:

- dokončno in celovito uredila prikrita grobišča množičnih poveljnih pobojev;
- povrnila dostojanstvo pobitim brez sodnih postopkov;
- po svoji načelih prispevala k spravi in k spoštovanju skupnih vrednot (www.gov.si).

Hkrati se je Vlada obvezala, da bo:

- sodelovala in pomagala Komisiji za evidentiranje in označitev prikritih grobišč pri lociranju in označevanju vseh prikritih poveljnih grobišč na ozemlju RS;
- zagotovila izkop posmrtnih ostankov pod nadzorom organov pravosodja;
- za vse po vojni pobite izdala mrliške liste;
- prispevala k vzpostavitvi knjige mrtvih, v katero bodo vpisane vse žrtve vojnega in poveljnega nasilja (www.gov.si).

8.5. Zakon o vojnih grobiščih

Zakon o vojnih grobiščih (ZVG) celovito in enotno ureja varstvo grobišč vseh med vojno in po vojni umrlih oseb. Varstvo vojnih grobišč zajema varstvo vojaških grobišč, grobišč umrlih pripadnikov tujih armad, grobišč žrtev vojne, grobišč oseb, ki so bile izvensodno ubite in varstvo vojnih grobišč v tujini.

Zakon predstavlja podlago za to, da bodo mrtvi, pobit med vojno in po njej, dostojno pokopani. Temeljni namen zakona je določiti enoten sistem varstva in vzdrževanja vojnih in poveljnih grobišč ter zavezati državo k njihovi ureditvi. Skrb za ohranjanje, obnovo in gradnjo pa je zakon prenesel iz lokalnih skupnost na državo.

Zakonsko besedilo je očiščeno vseh ideoloških predznakov in vrednostnih sodb. Vsa grobišča obravnava enakopravno, brez vrednostnih sodb, se pravi pietetno. Lahko bi rekli po načelu »Naj počiva v miru!«. Četudi je namen zakona urediti predvsem »praktična« vprašanja (lastništvo zemljišč, na katerih so grobovi, oskrbovanje,...) pa se vendarle dotika tudi simbolne ravni. Gre predvsem za 2. člen, ki določa, kaj so vojaška grobišča, 4. člen, ki opredeljuje poveljna grobišča, in 16. člen, ki določa, kakšni napisi naj bodo na spominskih obeležjih, ki jih postavlja država (Hribar, 2002: 21). Sam zakon ni prinesel ne konsenza, ne poenotenja, ne simbolične sprave. Živi oz. del njih zaradi njega ne bodo živeli nič bolj pomirjeno, mrtvi pa bodo le dobili ustrezno zaznamovane grobove, kar je bil tudi osnoven namen zakona. Soglasja o vsebini zakona ni bilo. Zakon namreč nima namena reševati dilem v zvezi z ocenami polpretekle zgodovine ali reševati državljanskega spora. Pri njem ne gre za zakon o spravi, temveč gre za zakon, s katerim naj bi poplačali civilizacijski dolg do pokojnih in jih pokopali na pieteten način: »*Ultra cineres hostium ira non super est*« (Prek grobov ne seže jeza sovražnikov.) (Babič, 2003a: 5).

Zakon ima 44 členov in ureja varstvo vojnih grobišč v Sloveniji, pri čemer loči dve vrsti grobišč, in sicer vojaška grobišča in grobišča žrtev vojne. »Vojaška grobišča so grobišča vojaških oseb (tudi pripadnikov tujih armad), padlih v vojni ali umrlih med vojno zaradi vojnih dogodkov na ozemlju RS.« (2. člen ZVG) Torej gre za grobišča vseh padlih in umrlih pripadnikov vojaških formacij, ki so med vojno delovale na našem ozemlju, ne glede na njihovo takratno ideološko in politično pripadnost. Seveda zajema vse vojaške spopade, ki so se dogajali na ozemlju RS. Po nekaterih interpretacijah domobranci niso bili vojaki (in naj bi jih bili Angleži zato lahko vrnili v domovino), po drugi pa so vojaki vse osebe, ki nosijo prepoznavne znake (uniforma, znaki, orožja) in ki so vključeni v sistem poveljevanja, se pravi imajo nad seboj nadrejenega, odgovornega. Po teh merilih so domobranci vojaki in mednarodne konvencije o vojnih ujetnikih ter oskrbovanju grobišč vojakov pri tem ne delajo razlik med »našimi« in »sovražnimi«, ampak načelno zahtevajo pietetno obravnavo vseh grobišč oz. vseh mrtvih. Zakon domobrancem odreka status vojaka in jih šteje le med »žrtve vojne«, kar opredeljujeta 3. in 4. člen zakona (Hribar, 2002: 21). »Grobišča žrtev vojne pa so grobišča civilnih oseb, umrlih ali usmrčenih med vojno zaradi vojnih dogodkov na ozemlju RS.« (3. člen ZVG) Za ta grobišča štejejo tudi grobišča oseb, ki so jih takratni organi in predstavniki oblasti usmrtili pred drugo svetovno vojno na ozemlju RS zaradi njihove nacionalne, rasne, verske ali politične pripadnosti. Med ta grobišča spadajo torej grobišča vseh nevojaških oseb, ki so izgubili življenja zaradi vojaškega delovanja vojskujočih se strani v vojni, ne glede na njihovo takratno ideološko in politično pripadnost. Sem spadajo tudi grobišča oseb, ki so jih usmrtili organi ali predstavniki takratne oblasti po 15. maju 1945 (po uradnem koncu 2. svetovne vojne) v nasprotju z načeli in pravili pravne države, in sicer po obsodbi ali zunajsodnem postopku.

Vojna grobišča so po zakonu tista, ki so urejena kot pokopališča, grobišča, grobnice, kostnice ali kot posamični grobovi. Med ta grobišča štejemo tudi izpraznjena oz. prekopana grobišča ali grobovi posmrtnih ostankov oseb, na katerih so ohranjena avtentična nagrobna spominska znamenja (kenotafi) ter spominska obeležja. Kakor ni mogoče ugotoviti, kam so pokopani posmrtni ostanki žrtev iz izpraznjenih grobišč, pa tudi tistih usmrčenih, kateri grobovi sploh niso znani, se spominsko znamenje tem žrtvam postavi na ustreznem mestu v spominskem parku, lahko pa tudi na najbližjem civilnem pokopališču. Objekti na vojnih grobiščih so last države in z njimi ni mogoč pravni promet.

Varstvo vojnih grobišč je v pristojnosti države oz. ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Med njeno varstvo pa se šteje evidentiranje vojnih grobišč, njihovo upravljanje in urejanje. Z evidentiranjem vojnih grobišč (terenska opazovanja, raziskave, meritve in kartiranje) naj bi se ukvarjale za to usposobljene fizične ali pravne osebe ter društva ali druge organizacije, ki bodo z ministrstvom sklenile posebno pogodbo.

Upravljanje vojnih grobišč (vodenje registra o evidentiranih zemljiščih, vnos v zemljiško-katastrske evidence, sprejetje predpisov) naj bi bilo v pristojnosti tistih upravnih enot, na območju katerih so grobišča. Nad urejanjem grobišč (priprava predlogov za njihovo urejanje, priprava projektov in predlogov o potrebnih finančnih sredstvih) pa naj bi bedele lokalne skupnosti, ki bodo z ministrstvom prav tako sklenile posebno pogodbo.

Zakon tudi ureja postopek v primeru novoodkritih grobišč. Kdor med izvajanjem del (rudarskih, gradbenih,...) naleti na posmrtno ostanke oseb, za katere je mogoče utemeljeno domnevati, da gre za posmrtno ostanke oseb, s katerimi se ukvarja zakon, mora o tem takoj obvestiti policijo, ta pa državnega tožilca in ministrstvo. Obseg potrebnih posegov (ekshumacija, izkopavanja,...) naj bi na tožilčev predlog določilo sodišče.

Skrb za grobove je bila po zakonu iz leta 1978 naložena občinam, ki so bile del državne uprave. Po današnji ustavni ureditvi je položaj občin bistveno drugačen, saj občine predstavljajo in izvajajo le lokalno samoupravo, zato se je zgodilo, da je bila skrb za vojna grobišča brez zakonske podlage (Hribar, 2002: 21). Po novem zakonu so se finančne obveznosti za varstvo grobišč s 1. julijem 2003 z občin prenesle na državo. Denar se črpa iz državnega proračuna.

Resorno ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve je že julija 1994 poslalo vladi Republike Slovenije predlog zakona o vojnih grobiščih, ki ga je vlada v letu 1996 tudi sprejela. Tedanja komisija vlade za ureditev vprašanja prikritih grobišč na ta zakon ni imela nobenega vpliva. Matično odbor državnega zbora za delo, družino in socialno politiko je predlog takega zakona potrdil spomladi 1998 (Hribar, 2002: 21).

S problemom množičnih grobišč se ukvarja vladna komisija za evidentiranje in označitev prikritih grobišč, ki je do oktobra 2001 obiskala okoli sto lokacij in evidentirala 76 grobišč, ki so tudi pripravljena za vpis v poseben register pri upravi za kulturno dediščino, ki ga vodi Uprava za kulturno dediščino RS, približno toliko bi jih morala še obiskati. Po mnenju dosedanjih članov komisije naj bi bilo število večjih grobišč okrog 140-150. Mnoga so že evidentirana, a še niso vpisana v seznam komisije, več lokacij pa je treba še preveriti. Po mnenju predsednika te komisije, Petra Kovačiča Peršina, bi morala država za ureditev grobišč, kjer so bili usmrčeni tudi pripadniki drugih narodov, skleniti meddržavne pogodbe s Hrvaško, ZRJ in Avstrijo, tako kot jih je že sklenila z Italijo in Nemčijo (Vukelić, 2001a: 2).

Stvari se da urediti z zakonom na pietetni ravni. S svojo zgodovino in s svojim videnjem zgodovine, s svojo osebno in družinsko izkušnjo, pa bo živel vsak naprej (Repovž, 2002: 6).

Zakon o vojnih grobiščih v 16. členu opredeljuje označevanje grobišč, kjer je zapisano, da je besedilo na vojaških grobiščih (2. člen): »Padel (li) v vojni, Republika

Slovenija«, na grobiščih žrtev vojne (3. člen): »Umrli (i) kot žrtev (žrtve) vojne, Republika Slovenija«, na grobiščih žrtev vojne - po vojni usmrčenih oseb (4. člen) pa: »Žrtev (žrtve) vojne in povojnih usmrtitev, Republika Slovenija«. To se je zgodilo na podlagi sklepa vladne koalicije, ki je spodnesel prvotni predlog, po katerem bi se napis glasil »Žrtvam vojne in revolucije«. Beseda usmrtitev sugerira odvezo od greha in krivde, se pravi, da v tem kontekstu »zakonodajalec posredno in prikrito poskuša uveljaviti stališče, da izvajalci usmrtitev niso zagrešili nič neetičnega, nič nezakonitega«. Poleg tega pisci napisa z navedbo »povojnosti« ne razkrivajo, kdo je žrtve usmrtil, temveč samo sporočajo, kdaj se je to zgodilo (Hribar, 2003a: 13). Usmrtitev v strogem pomenu besede pomeni izvedbo smrtne kazni, kazni, ki jo izreče in s tem zapove sodišče. Po vojni sodišča niso delovala, zato imajo domnevne usmrtitve naravo naklepnega uboja oz. zločina (Hribar, 2003b: 13).

Revolucija je popolno strmoglavljenje postavljene vlade v državi s strani tistih, ki so bili prej podložni (Kristan, 2002: 6). V Sloveniji je prihajalo do povezovanja narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju s pričakovanji, da bodo nosilci boja prevzeli oblast in preuredili državo. Veliki zavezniki so proces nadzirali in ga končno tudi odobrili, ko so podrli ljudsko oblast s Titom na čelu. Tako je med bojem proti okupatorju prišlo do izvedbe revolucije v ožjem smislu, to je postopno odpravljanje prejšnje oblasti in prejšnje ustavne ureditve ter vzpostavitev nove oblasti. Izraz »revolucija« je mnogoznačen in lahko pomeni vse mogoče stvari – od tehnične, do socialistične revolucije. Ni vse, kar je izšlo iz revolucije slabo. Res je, da je revolucija na koncu koncev le nasilna sprememba družbenih razmer. Narodnoosvobodilnega boja in v njegovem okviru uresničene revolucije ni mogoče ločevati. Ljudje so množično podprli upor zoper okupatorja tudi zaradi upanja, da si bodo zgradili novo državo (Kristan, 2002c: 5). V tem oboroženem boju zoper okupatorja, katerega sestavni del so bile revolucionarne spremembe v družbeni in socialni ureditvi, smo Slovenci postavili temelje svoje državnosti (kočevski zbor, črnomeljski zbor) in si izbojevali svojo državo v okviru jugoslovanske federacije (Kristan, 2002a: 4). Osvobodilne borbe slovenskega naroda niso organizirali njegovi predvojni uradni, politični, upravni in vojaški predstavniki. Organizator odpora in zastopnik interesov večine Slovencev so postale tiste napredne sile, ki so bile v kriznem trenutku sposobne svoje politične cilje podrediti skupnemu primarnemu narodnemu interesu – osvoboditvi (Repe, 1988: 5). Posebnost narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji (v Sloveniji) je bila usodna politična diferenciacija, ki je nastala pri odločanju o oboroženem boju zoper okupatorja (Kristan, 2002a: 4). Posebnost revolucije med NOB 1941 - 45 je v tem, da revolucija sama po sebi ni bila cilj NOB, ampak le njen sestavni del, lahko bi rekli tudi stranski proizvod boja proti okupatorju. Osnovni cilj NOB je bil izgon okupatorja in osvoboditev. Pričakovane socialne in politične spremembe v državi so se uveljavile vzporedno s krepitvijo oboroženega boja

(Kristan, 2002b: 6). Posebnost družbenega razvoja v Sloveniji po nacistični zasedbi je tudi povezovanje narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju s pričakovanji, da se stara Jugoslavija ne bo več vrnila, da se bo Jugoslavija socialno in politično preuredila v pravičnejšo državo (Kristan, 2002a: 4).

Napis na spominskih obeležjih Žrtve vojne in povojnih usmrtitev seveda ne pove vse bridke resnice, ki so jo žrtve odnesle s seboj v grob. Je zapis kompromisa in pacifistično opozorilo, da vsaka vojna terja žrtve in povzroča tragedije.

8.5.1. Teharje in Zalesnik

Zakon o vojnih grobiščih daje pravno podlago za ureditev zamolčanih grobov, ki jih bo dejansko treba urediti, jih označiti in nanje postaviti spominska znamenja. Za izvajanje zakona bo sicer skrbela posebna služba v okviru ministrstva, ki je šele v nastajanju, tako da bo večino nalog do takrat opravila vladna komisija za ureditev vprašanj prikritih grobišč.

Junija sprejet zakon o vojnih grobiščih je podlaga za postavitve spominskih znamenj. Na njih mora biti zapisana zemljepisna širina in dolžina mikrolokacije, število žrtev, narodnost,... Za postavitve spominskih znamenj je v proračunu za leto 2004 namenjenih 40 milijonov tolarjev (Babič, 2003d: 2).

Vlada RS je za urejanje zamolčanih grobišč do leta 2000 ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve, ki izvaja sklepe Komisije Vlade RS za vprašanja prikritih grobišč, namenila 185,934.172,20 SIT. Leta 2000 34,056.187,00 SIT in leta 2001 56,102.000,00 SIT. Večina sredstev je namenjena urejanju spominskega parka na Teharjah, ki še vedno ni urejen. Na njem je še vedno odlagališče odpadkov iz Cinkarne Celje, na delu parka je igrišče za golf s pomožnimi objekti, v neposredni bližini pa proga za motokros (Hanonina, 2001c: 29).

Najpomembnejša naloga je dokončanje ureditve spominskega parka Teharje, kjer naj bi prvenstveno uredili osrednji prostor in stezo tišine ter dokončali vhodno kapelo. Spominski park je še vedno v fazi gradnje, zato vse stvari še niso urejene. Do konca leta 2002 je bilo za ureditev parka porabljenih slabih 348 milijonov tolarjev, pri čemer je samo sanacija osrednjega spomenika stala skoraj 23 milijonov tolarjev. Iz proračuna za leto 2003 je bilo na voljo okrog 114 milijonov tolarjev. Od tega so morali za poplačilo dolgov odšteti 26 milijonov tolarjev, tako da je za gradnjo na Teharjah ostalo 25 milijonov tolarjev, za začetek gradnje kapele v Kočevskem Rogu pa predvidoma 36 milijonov tolarjev (Babič, 2003b: 2).

Vladna komisija za reševanje vprašanj prikritih grobišč je sprejela sklep, po katerem se prototip spominskega znamenja postavi na lokacijo Trnovo na grobišču Zalesnik.

Enotna spominska znamenja bodo postavljena še na naslednjih lokacijah: Slovenska Bistrica, Maribor – Tezenski gozd, Laško, Dol pri Hrastniku, Jama pod Macesnovo gorico, Glažuta pri Konfinu in Ravni Dol – Travna gora (Babič, 2003c: 2).

Predstavniki vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč so ob breznu Zalesnik pri Trnovem nad Novo Gorico dne 23. decembra 2003 (pol leta po sprejemu zakona), odkrili prvo enotno spominsko znamenje na prikritih grobiščih. Ob več kot 150 metrov globokem breznu, v katerem so jamarji leta 1990 našli več okostij, so odkrili prototip spominskega znamenja, kovinski zvon, z napisom Žrtvam vojne in povojnih usmrtitev. Podobne zvonove naj bi postavili na približno dvestotih lokacijah, projekt postavljanja pa naj bi trajal celo desetletje.

Stroški za postavitev enega znamenja, k čemur spada tudi odkup in ureditev zemljišča, naj bi znašali od enega do treh milijonov tolarjev.

T.i. zvon sprave je na ogled na Trnovski planoti na grobišču Zalesnik. Njegova izdelava (iz betona) in postavitev je stala 3,6 milijonov tolarjev. S postavitvijo znamenja na nek način doseženo tisto, kar je potrebno za pietetno obeležitev (Babič, 2003e: 2).

Za postavitev je potrebno pridobiti soglasje lokalnih skupnosti oz. občin. V letu 2003 je bila predvidena postavitev na šestih lokacijah, pa je komisija le pri dveh občinah (v Novi Gorici in v Slovenski Bistrici) naletela na pripravljenost, da sploh sodelujejo pri odkupu in ureditvi zemljišča (Babič, 2003e: 2).

Komisija pričakuje da bo v letu 2004 končana izgradnja spominske kapele v Kočevskem Rogu, dokončati pa bi bilo potrebno tudi dela v spominskem parku Teharje.

Dokončnega podatka o tem, koliko prikritih grobišč imamo pri nas, še ni. Jeseni 2004 bo končan projekt evidentiranja (Babič, 2003e: 2).

8.6. Pravna ureditev v drugih državah

8.6.1. Nemčija

Nemčija je 11. februarja 1993 sprejela Zakon o vzdrževanju grobov žrtev vojne in terorja. Zakon opredeljuje območje uporabe tako, da definira grobove žrtev vojne in terorja kot grobove:

- oseb, ki jih kot take določa zakon o vzdrževanju vojaških grobov iz svetovne vojne, sprejet 29. decembra 1922,
- oseb, ki so padle v času od 26. avgusta 1933 do 31. marca 1952 med vojaško ali vojaški podobno službo ali so se smrtno ponesrečile ali umrle za posledicami zdravstvenih poškodb, ki so jih utrpeli v tej službi, dalje grobovi oseb, ki so umrle med vojnim

- ujetništvom do 31. marca 1952 ali eno leto po prenehanju vojnega ujetništva,
- grobovi civilnih oseb, ki so umrle v obdobju od 1. septembra 1939 do 31. marca 1952 zaradi neposrednega dejstva vojne ali za posledicami zdravstvenih poškodb, ki so jih utrpeli zaradi neposrednega dejstvomovanja vojne,
  - oseb, ki so izgubile življenje kot žrtve nacionalsocialističnega nasilja od 30. januarja 1933 ali umrle za posledicami tega nasilja do 31. marca 1952,
  - oseb, ki so zaradi ukrepov, ki so v nasprotju s pravno državo, umrle kot žrtve komunističnega režima ali utrpeli zdravstvene poškodbe, zaradi katerih so umrle eno leto po prenehanju teh ukrepov,
  - grobovi pregnancev po 1. členu zveznega zakona o pregnancih, ki so umrli v pregnanstvu v obdobju od 1. septembra 1939 do 8. maja 1945 ali med pregonom ali begom do 31. marca 1952,
  - grobovi Nemcev, ki so bili deportirani v času od 1. septembra 1939 in so med deportacijo ali eno leto po deportaciji umrli zaradi posledic zdravstvenih poškodb, ki so jih pri tem utrpeli,
  - oseb, ki so umrle v obdobju od 1. septembra 1939 do 8. maja 1945 v koncentracijskih taboriščih pod nemško upravo,
  - oseb, ki so bile v obdobju od 1. septembra 1939 do 8. maja odpeljane na delo na ozemlje nemškega rajha ali so bile proti svoji volji zadržane na tem ozemlju in so umrle v tem obdobju,
  - grobovi tujcev, ki so bili sprejeti v zbirne centre katere od priznanih mednarodnih organizacij za begunce in so umrli v teh centrih ali po premestitvi v bolnišnico v obdobju od 9. maja 1945 do 30. junija 1950 (www2.gov.si).

Zakon opredeljuje vzdrževanje grobov kot ureditev, vzdrževanje in oskrbovanje, ki se izvaja na podlagi vzpostavljenih seznamov obstoječih grobov. Zakon tudi določa, da je potrebno umrle ponovno pokopati v skupinskem grobu v zaključenih grobiščih, ki so lahko pokopališča oziroma oddelki nekega pokopališča. Zakon vsebuje tudi določbe o obvezni vrnitvi predmetov umrlih ter o izkopu umrlih zaradi identifikacije.

8.6.2. Italija

Italija je 9. januarja 1951 sprejela zakon, ki je dopolnil veljavni zakon o varstvu posmrtnih ostankov. Dodatno določa obveznosti v zvezi z varstvom grobišč in jih opredeljuje kot obveznost popisa, zbiranja, začasnega in naknadnega dokončnega pokopa trupel:

- italijanskih vojakov in vpoklicanih, umrlih zaradi vojne od 10. junija 1940 do 15. aprila

1946 bodisi v domovini ali zunaj nje, vendar pod pogojem, da je bilo za vpoklicane ob dodelitvi vojne pokojnine njihovim družinskim članom, ugotovljeno, da so umrli v vojni,

- vojakov in civilistov, umrlih po 10. juniju 1940 v ujetništvu ali internaciji,
- partizanov in domoljubov, umrlih po 8. septembru 1943 v osvobodilnem boju,
- vseh civilistov, umrlih po 8. septembru 1943 kot talci ali zaradi represalij,
- trgovskih mornarjev, umrlih zaradi vojne v obdobju od 10. junija 1940 do 15. aprila 1946 (www2.gov.si).

Za opravljanje nalog je pooblaščen vladni komisar. Zakon posebej določa, da so na nacionalnem ozemlju postavljena vojaška grobišča (pokopališča, kostnice in svetišča) z vsemi pritiklinami vred del državnega premoženja.

8.6.3. Avstrija

Avstrija je uredila področje varovanja vojaških grobišč z Zveznim zakonom o oskrbi grobov vojakov iz prve in druge svetovne vojne, ki ga je sprejela 7. julija 1948. Zakon določa, da se bodo vojaški grobovi na ozemlju Avstrije stalno vzdrževali na primeren in dostojanstva vreden način. Definicija vojaških grobov se zopet veže na pokop določenih umrlih oseb v te grobove in ti so naslednji:

- grobovi vseh oseb, ki so bile pokopane na zveznem ozemlju po 28. juliju 1914, ki so ob svoji smrti bile bodisi pripadniki oboroženih sil nekdanje avstro-ogrske monarhije, grobovi države, ki ji je bila v svetovni vojni zaveznica ali sovražnica ali pa je bila ena od oboroženih sil,
- grobovi vseh oseb, ki so bile pokopane na zveznem ozemlju po 1. septembru 1939, ki so ob svoji smrti bile bodisi pripadniki oboroženih sil držav udeleženk v vojni ali pa so se borile na njihovi strani,
- grobovi tistih oseb, ki so bile pokopane na zveznem ozemlju po zgoraj navedenih datumih kot vojni ujetniki ali kot civilni interniranci ali kot drugi udeleženci vojne ali žrtev teh vojn (www2.gov.si).

Podobno vsebino glede pravnih institutov ima tudi Zvezni zakon o oskrbi in varstvu vojaških grobov in spomenikov iz druge svetovne vojne za pripadnike zaveznikov, Združenih narodov in za žrtve boja za svobodno, demokratično Avstrijo in žrtve političnega nasilja, ki je bil sprejet 7. julija 1948. Grobovi pripadnikov zavezniških vojsk, pripadnikov ZN, ki so padli v boju za osvoboditev Avstrije, kot tudi vseh drugih žrtev, ki so padle v boju za svobodno, demokratično Avstrijo in, ki so na ozemlju Avstrije, se stalno oskrbujejo. Enako se obravnavajo grobovi pripadnikov zavezniških sil, ZN in žrtev boja za svobodno, demokratično Avstrijo in žrtev političnega pregona, ki so umrli kot vojni ujetniki, kot civilni

interniranci, kot delavci na prisilnem delu ali kot zaporniki v koncentracijskih taboriščih ali zaporih in so pokopani na ozemlju Avstrije.

8.6.4. Francija

V Franciji so vojaški grobovi pod državnim varstvom in se nahajajo bodisi na pokopališčih, ki so jih ustanovili posebej v ta namen (to so državna pokopališča) ali na občinskih pokopališčih. Pomembno pa je dejstvo, da Francija vzdržuje samo grobove francoskih vojakov in da so na francoskem ozemlju vojaški grobovi pripadnikov različnih narodov, status katerih pa ni enak. Francija je z več državami podpisala dvostranske sporazume, po katerih jim daje brezplačno in za zmeraj na razpolago zemljišča za ureditev vojaških pokopališč. Takšno konvencijo je podpisala z Veliko Britanijo, z ZDA, z Italijo in z ZRN (www2.gov.si). Vojaška pokopališča, na katerih so pokopani borci iz teh držav, se vzdržuje na stroške istih držav. Hkrati pa je francosko Ministrstvo za nekdanje borce zadolženo za vzdrževanje grobov nemških, italijanskih, ameriških, ... vojakov, ki se nahajajo na francoskih državnih pokopališčih. Francija je brez podpisa konvencije in brezplačno prevzela tudi obveznosti za vzdrževanje grobov tujih borcev, ki so se prišli bojevat na njeno stran.

Kadar pa gre za francoske vojaške grobove, je potrebno razlikovati med:

- Francoskimi pokopališči v tujini; grobovi francoskih borcev, ki so padli v vojni, se nahajajo v 58 različnih državah. Francija zagotavlja njihovo vzdrževanje oz. stroške tega vzdrževanja.
- Državnimi pokopališči, občinskimi pokopališči; v Franciji je bila večina grobov francoskih borcev zbrana na državnih pokopališčih, ostali grobovi pa ležijo na občinskih pokopališčih. Državna pokopališča so tista, ki so neodvisna od civilnih pokopališč in ki so bila oblikovana posebej za pokop borcev, "umrlih za Francijo". Ta pokopališča sodijo v francosko državno posest (www2.gov.si).

9. VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Za temeljni cilj v diplomski nalogi sem si zastavila, kot sem že omenila na začetku, da bom poskušala ugotoviti, ali so na začetku postavljene hipoteze pravilne ali napačne.

Prva hipoteza se je glasila: *»Grobišča je potrebno urediti na dostojen način, po standardih človeškega humanizma in sodobnega sveta.«* Menim, da lahko to hipotezo v celoti potrdim. Sprejet je bil zakon o vojnih grobiščih, ki je osnova za postavitve spomenikov žrtvam povojnih usmrtitev. Zakon določa varstvo grobišč, ki vključuje evidentiranje, upravljanje in urejanje. Prav tako je bil že postavljen prvi spomenik žrtvam ob breznu Zalesnik pri Trnovem nad Novo Gorico. Dokončuje se tudi urejanje spominskega parka na Teharjah. Podlaga za urejanje grobišč je dana v zakonu, določeni so standardi. Sedaj je treba samo še počakati na finančna sredstva in na urejanje dokumentacije ter potrebna soglasja, da se postopek urejanja grobišč zaključi.

Druga hipoteza se je glasila: *»Za ureditev grobišč je odgovorna Republika Slovenija, ker je država vseh Slovencev, ne glede na razprtije.«* Druga hipoteza nedvomno drži. Dejstva, da je za urejanje grobišč odgovorna Republika Slovenija se zaveda tudi država sama. Leta 1991 je ustanovila komisijo za reševanje vprašanj prikritih grobišč. Leta 1993 je ustanovila parlamentarno komisijo, ki se je lotila tega vprašanja. Sprejela je izjavo ob celovitem načrtu ureditve grobišč ter junija 2003 sprejela zakon o vojnih grobiščih. Republika Slovenija je vprašanje problema množičnih grobišč uredila na zakonodajni ravni. Sprejela je potrebne zakone in s tem določila standarde. Premostitev razprtij se pa ne da doseči v parlamentu, ni je mogoče uzakoniti, do nje mora priti vsak posameznik in s tem družba kot celota. Kljub temu je bil narejen določen napredek, ki naj bi prispeval k mirnemu sožitju vseh živih. Na žalost so mrtvi so še vedno predmet političnih manipulacij, kar je bilo vidno ob sprejetju zakona, ko je prišlo do polemik ob napisu na spomeniku.

Tretja hipoteza se je glasila: *»K ureditvi množičnih grobišč Republiko Slovenijo zavezujejo mednarodnopravne konvencije, katerih podpisnica je.«* Hipoteza se je sama potrdila ob dejstvu, da je Slovenija ratificirala ženevske konvencije 26. marca 1992 in njena oba dopolnilna protokola. Država je pravzaprav kot naslednica razpadle države Jugoslavije sprejela akt o notifikaciji nasledstva glede Ženevskih konvencij in dodatnih protokolov.

Četrta hipoteza se je glasila: *»Pri ureditvi množičnih grobišč Republika Slovenija ne sme iskati krivca/e, vendar mora obsoditi izvensodne poboje nasploh, ker bo to pripeljalo do premostitve nasprotij.«* Z sprejeto izjavo novembra 2001 je Republika Slovenija

obsodila izvensodne poboje ter poudarila, da je do tega prišlo ob popolnem zanikanju človekovih pravic in svoboščin. Posameznikom ni bila dana možnost, da se branijo pred neodvisnimi sodniki. Maščevanje je prekrilo razsodnost, demokratičnih in legitimnih institucij, ki bi ščitile človekove pravice ni bilo. Na ozemlju Slovenije je bilo v obdobju 2. svetovne vojne in po njej povzročena veliko zla in trpljenja, medtem ko spoštovanja in strpnosti med narodi in ljudmi ni bilo. Po mojem mnenju je potrebno obsoditi izvršene izvensodne množične povojne poboje, posebej vrnjenih domobrancev, in sicer ne glede na razloge in okoliščine, v katerih so bili opravljeni in ne glede na vlogo domobranstva med okupacijo Slovenije in celo morebitno posamično krivdo pobitih. Ni opravičila za kolaboracijo in ni opravičila za izvensodne poboje, vendar si mrtvi zaslužijo dostojen spomin in mir. Vsak pri sebi mora razčistiti odnos do tega vprašanja ter tako omogočiti naslednjim generacijam, da bi te lahko živele v sožitju in se skupaj spominjale tega obdobja v zgodovini, ki pa ga ni mogoče zanikati. Treba ga je dojeti, sprejeti in se iz njega učiti. Uporaba in zloraba zgodovinskih dejstev ne sme povzročati novih delitev, nasprotovanj in sovraštev.

Menim, da je iskanje krivca oz. krivcev brezpredmetno delo. Menim, da morajo moralno odgovornost nositi vsi udeleženci v 2. svetovni vojni. Za medsebojni spopad sta krivi obe politični in vojaški grupaciji v Sloveniji v času 2. svetovne vojne in po njej. Če govorimo samo o likvidaciji, potem pa je tu odgovorna samo OF in njeni kasnejši organi.

Vlada Narodne Republike Slovenije in posebej njeno ministrstvo za notranje zadeve neposredno po vojni ni imelo pristojnosti odločanja o vrnjenih domobranci in drugih ujetnikih, ni odločalo o tem, kdo se zapre ali usmrti in ni odločalo o usmrtitvah.

OZNA in KNOJ sta bili neposredno po osvoboditvi in v času povojnih množičnih pobojev vojaški, centralizirani organizaciji, neposredno podrejeni svojim komandam in generalštabu JLA, saj je bila v tem času slovenska partizanska vojska že podrejena JA. Neposredna odgovornost za delovanje OZNE in KNOJ-a ni bila niti pri Narodni vladi Slovenije niti pri politbiroju CK KPS. OZNA in KNOJ sta bila vključena v vojaški sistem JA.

KP je bila v tem obdobju nesporno vodilna politična sila upora proti okupatorju in NOB. Nedvomno je bil njen cilj tudi revolucionarna preobrazba družbe in prevzem oblasti. Nesporna je tudi njena odločilna vloga pri usmerjanju političnih ciljev NOB in revolucije, dominantna kadrovska vloga in vpliv na kadrovanje najpomembnejših funkcij, tudi v partizanskih enotah in kasneje v JA, v OZNI in KNOJ-u.

Menim, da skoraj ni dvoma, da je za povojno nasilje odgovorna Komunistična partija, vendar je nepravilno, da jo kot celotno označimo za odgovorno. Mnogi člani so svojo zvestobo domovini dokazali v boju z okupatorjem in pri tem izgubili življenje. V celotni zgodbi je prav tako odgovoren del katoliške Cerkev, ker je izbral stran in s svojo

močjo, demagogijo, da branijo svoj narod in vero, pripomogla k oblikovanju nasprotnega pola.

10. ZAKLJUČEK

Povojne dogodke je potrebno obravnavati v luči takratnega vojaškega položaja v Sloveniji oz. Jugoslaviji in v luči mednarodnih odnosov. Zato jih je za boljše razumevanje treba osvetliti zlasti iz dveh zornih kotov: prvič, glede na vojaško-varnostni položaj Jugoslavije v tedanjih okoliščinah, in drugič, glede na odnos do kolaboracije na podlagi Moskvske deklaracije iz oktobra 1943, ki so jo podpisali Roosevelt, Churchill in Stalin. Moskvska deklaracija opredeljuje temeljno načelo ravnanja z zločinci iz vrst okupatorja in njihovih sodelavcev. Pravi, da je zločince treba vrniti na kraj zločina, da bodo izročeni roki pravice in obsojeni za zverstva, ki so jih zagrešili. Po drugi strani pa je deklaracija ustvarila sovražno razpoloženje do kvislingov in okupatorjevih sodelavcev ter spodbudila željo pri ljudeh, da bi se jim maščevali.

Izvensodni poboji vsekakor niso bili značilnost partizanskega boja med NOB (z izjemo posameznih primerov), kajti med NOB so veljala stroga moralna pravila, ki niso dovoljevala samovolje borcev. Poleg tega je treba poudariti, da je OF v letih 1943, 1944 in 1945 razglasila amnestijo za vse okupatorjeve sodelavce, ki niso zagrešili vojnih zločinov, vendar se je na te pozive odzvalo malo domobrancev.

Nesporno je, da so bili neposredno po koncu druge svetovne vojne, v največjem obsegu v maju in juniju 1945, izvršeni množični izvensodni poboji. Med izvensodno pobitimi je nesporno največ od zaveznikov iz Koroške vrnjenih »slovenskih domobrancev«. Poleg te največje skupine so poboji zajeli še pripadnike domobrantskih enot, ki so bili zajeti na območju Slovenije, ali pa so se sami javili novim oblastem. Posamezna pričevanja govore tudi o skupinah ubitih hrvaških domobranov, ustašev in četnikov, o pripadnikih SS-enot zajetih nemških vojakov, pa tudi o tem, da so bili med pobitimi tudi civilisti, v nekaterih primerih celo ženske in otroci. Točnega števila ubitih zaenkrat ni mogoče ugotoviti. Različni viri in različne ocene se nanašajo predvsem na število vrnjenih in pobitih domobrancev iz Koroške. Nesporna je ugotovitev, da se slovenski domobranci niso predali partizanom, temveč so se z boji, skupaj s pripadniki drugih protipartizanskih skupin prebili na Koroško in predali.

Vprašanje povojnih množičnih pobojev je treba razbremeniti ideoloških razsežnosti; v ospredje mora stopiti človeški, pietetni vidik. Skupno sožitje v svetu globalizacije

sestavljata univerzalno zlato pravilo človeštva (Ne stori drugemu tega, kar ne želiš, da bi drugi storili tebi!) kot formalni predpogoj svetovnega etosa, in pa osnovne vsebinske vrednote človečnosti in človeškosti: svetost življenja, posvečenost mrtvih in dostojanstvo človeka. Gre za etičnost, ki je izvorna podlaga temeljnih človekovih pravic in državljanskih svoboščin kot ustavnopravne pravice.

Dolg države in državnih organov je postavitve spomenika v naši prestolnici, ki bi zaznamoval tragedijo, s katero smo bili soočeni Slovenci med vojno in neposredno po njej, in se tako poklonili vsem žrtvam, vojaškim in civilnim, ideološkim in političnim, ki so izgubili življenja za doseg nacionalne suverenosti. Država bi morala poskrbeti za naslednje: za takšno ureditev grobišč po vojni pobitih in za takšno označitev in vzdrževanje vseh grobišč, ki bo izražalo spoštovanje vseh prebivalcev Slovenije do vojnih in povojnih žrtev; za hitrejši in do svojcev spoštljiv postopek pri izdaji mrliških listov; za seznam vseh žrtev druge svetovne vojne in po njej (knjiga mrtvih); za pospešeno urejanje spominskih parkov v Kočevskem Rogu in na Teharjah; za spomenik vsem žrtvam druge svetovne vojne in povojnih zunajsodnih pobojev, ki naj bo trajen simbol skupnega spomina in naše pravno dejanje; za kazenskopravno razjasnitev povojnih zunajsodnih pobojev; za politično dejanje, ki bo v skupni izjavi parlamentarnih strank obsodilo hudodelstva in druga protipravna dejanja takoj po vojni in povežalo žive v skupnem spominu na vse žrtve vojnih časov in povojnih dni. Takšno dejanje bi prispevalo k temu, da bi mrtve lahko prepustili spoštljivemu spominu, strokovno presojo dogajanja pa zgodovinarjem.

11. VIRI

11.1. Knjige

- 1) Dolenc, Anton (2000): "Sodnomedicinska in druga vprašanja ob odpiranju množičnih "grobišč" druge svetovne vojne". v Šturm, Lovro (ur.): Brez milosti: ranjeni, invalidi in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. Nova revija, Ljubljana.
- 2) Dovžan, Gašper in Tekavec Urša (2001): Temne strani slovenske pravne preteklosti v luči slovenske ustave. Dignitas, Ljubljana.
- 3) Hribar, Spomenka (1990): Krivda in greh. Založba Maribor, Maribor.
- 4) Jaklič, Klemen (2000): "Zaščita ranjencev, bolnikov in vojnih ujetnikov po predpisih mednarodnega vojnega prava, ki so bili veljavni pred 2. svetovno vojno, med njo in po njej". v Šturm, Lovro (ur.): Brez milosti: ranjeni, invalidi in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. Nova revija, Ljubljana.
- 5) Mihevc, Andrej (2000): "Množična grobišča v jamah v Sloveniji". v Šturm, Lovro (ur.): Brez milosti: ranjeni, invalidi in bolni povojni ujetniki na Slovenskem. Nova revija, Ljubljana.
- 6) Perme, Franc (2000): Slovenija 1941 – 1948 – 1952: tudi mi smo umrli za domovino: zamolčani grobovi in njihove žrtve. Zbornik. Društvo za ureditev zamolčanih grobov. Ljubljana – Grosuplje.
- 7) Pučnik, Jože (1998): "Množični povojni poboji". v Jančar, Drago (ur.): Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Nova revija, Ljubljana.
- 8) Repe, Božo (1988): Mimo odprtih vrat. Ljubljana
- 9) Repe, Božo (1995): Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja. DZS. Ljubljana
- 10) Tolstoj, Nikolaj (1990): Trilogija o poboju vojnih beguncev iz leta 1945. Vetrinje – Teharje – Rog. Založba za alternativno teorijo. Maribor.
- 11) Simoniti, Vasko (1998): "Permanentna revolucija, totalitarizem, strah". v Jančar, Drago (ur.): Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Nova revija, Ljubljana.
- 12) Sirc, Ljubo (1995): Resnična borba za svobodo. Množično ubijanje – čast ali sramota za Slovence? Kara, Senično.
- 13) Šturm, Lovro: "O kratenju človekovih pravic in temeljnih svoboščin v obdobju 1945 – 1990". v Jančar, Drago (ur.): Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Nova revija, Ljubljana.
- 14) Vodušek Starič, Jera (1992): Prevzem oblasti 1944 – 1946. Cankarjeva založba,

Ljubljana.

- 15) Žajdela, Ivo: "Z zgodovino naj se ukvarjajo zgodovinarji". v Jančar, Drago (ur.): Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Nova Orevija, Ljubljana.
- 16) (1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika, 1. zvezek (A – H), str. 766. Državna založba Slovenije, Ljubljana
- 17) (1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika, 4. zvezek (Preo – Š), str. 869. Državna založba Slovenije, Ljubljana.

11.2. Članki

- 1) Babič, Mateja (2001): Obsoditi in zapreti poglavje. Delo, 23. 10. 2001, str 2, Ljubljana.
- 2) Babič, Mateja (2003a): Zakon o vojnih grobiščih. Končno! Delo, 20. 6. 2003, str. 5. Ljubljana.
- 3) Babič, Mateja (2003b): Spominski park Teharje odprt oktobra letos. Delo, 21. 6. 2003, str. 2. Ljubljana.
- 4) Babič, Mateja (2003c): Ureditev do srede leta 2004. Delo, 14. 10. 2003, str. 2. Ljubljana.
- 5) Babič, Mateja (2003d): Zvon bo odmeval z zamudo. Delo, 4. 12. 2004, str. 2. Ljubljana.
- 6) Babič, Mateja (2003e): Na Zalesniku "zvon sprave". Delo, 22. 12. 2003, str. 2. Ljubljana.
- 7) Felc, Vlasta (2001): V bližini Radovljice še dve grobišči. Delo, 17. 10. 2001, str. 6, Ljubljana.
- 8) Grah, Matija (2001): Brez imena zakopani. Delo. Sobotna priloga, 13. 10. 2001, str. 1 Ljubljana.
- 9) Hanonina, Ksenja (2001a): Breme zgodovine. Kako mit o bistriškem bunkerju spet postaja resničnost. Mladina, št. 37 (17. 9. 2001), str 30-31, Ljubljana.
- 10) Hanonina, Ksenja (2001b): "Bili so preveč zmedeni časi". Zdenko Zavavlav, bivši oznovec o povojnih žrtvah v bistriškem bunkerju. Mladina, št. 40 (8. 10. 2001), str. 28-29. Ljubljana.
- 11) Hanonina, Ksenja (2001c): "Treba je priznati smrt". Zakaj 56 let po vojni še vedno nimamo urejenih množičnih grobišč. Mladina, št. 42 (22. 10. 2001), str. 28-29. Ljubljana.

- 12) Hanonina, Ksenja (2001d): Dejstva in domneve o vladi NDH. Zakaj ne drži trditev generalne državne tožilke, da so v grobišču pri Lancovem pokopani posmrtni ostanki članov vlade NDH. Mladina, št. 48 (3. 11. 2001), str. 28-29. Ljubljana.
- 13) Hahonina, Ksenja (2002e): Polja smrti. Zakaj ne bomo izvedeli nič novega o povojnih likvidacijah. Mladina, številka 15 (15. 4. 2002), str 18-20. Ljubljana.
- 14) Hribar, Spomenka (1994): Kaj se je zgodilo s slovensko zgodovino. Sprava ni konsenz o preteklosti, temveč o prihodnosti. Razgledi, letnik 3, št. 10 (13. 5. 1994), str. 18., 19. Ljubljana.
- 15) Hribar, Spomenka (1995a): Demoni sprave. Razgledi, letnik 4, št. 9 (28. 4. 1995), str. 12., 13. Ljubljana.
- 16) Hribar, Spomenka (1995b): Lahkotnost antikomunizma. Mladina, št. 36 (5. 9. 1995), str 12-13. Ljubljana.
- 17) Hribar, Spomenka (1995c): Demonija zla. Mladina, št. 38 (19. 9. 1995), str 14-15. Ljubljana.
- 18) Hribar, Spomenka (2001): Odpiranje grobov. Delo. Sobotna priloga, 3. 11. 2001., str 12., 13. Ljubljana.
- 19) Hribar, Spomenka (2002): Politična preigravanja z mrtvimi: zakon o povojnih grobiščih. Mladina, št. 15 (15. 4. 2002), str 21-22, Ljubljana.
- 20) dr. Hribar, Tine (2003a): Slovenska prihodnost in odgovornost za resnico. Delo, Sobotna priloga, 8. 11. 2003, str. 12-13. Ljubljana.
- 21) dr. Hribar, Tine (2003b): Dvojni izbris žrtev revolucije. Delo, Sobotna priloga, 29. 11. 2003, str. 13. Ljubljana.
- 22) Jakopec, Marko (2003): Pokop preteklosti v DZ še ta četrtek. Delo, 18. 6. 2003, str. 2. Ljubljana.
- 23) Jež, Boris (2001): Vseposvoda kosti. Delo, 24. 10. 2001, str 5, Ljubljana.
- 24) Kovačič Peršin, Peter (2001): Civilizacijski dolg. Delo, 24. 10. 2001, str. 5. Ljubljana.
- 25) Košir, Matej (2001): Kaj skriva Krakovski gozd. Delo, 24. 11. 2001, str. 6. Ljubljana.
- 26) Kristan, Ivan (2002a): NOB in revolucija 1. Delo, 5. 4. 2002, str. 4, Ljubljana.
- 27) Kristan, Ivan (2002b): NOB in revolucija 2. Delo, 6. 4. 2002, str. 6, Ljubljana.
- 28) Kristan, Ivan (2002c): NOB in revolucija 3. Delo, 8. 4. 2002, str. 5, Ljubljana.
- 29) Kristan, Ivan (2002d): NOB in revolucija 4. Delo, 9. 4. 2002, str. 6, Ljubljana.
- 30) Kristan, Ivan (2002e): NOB in revolucija 5. Delo, 10. 4. 2002, str. 6, Ljubljana.
- 31) Kristan, Ivan (2002f): NOB in revolucija 6. Delo, 11. 4. 2002, str. 4, Ljubljana.
- 32) Kristan, Ivan (2002g): NOB in revolucija 7. Delo, 12. 4. 2002, str. 18, Ljubljana.
- 33) Kristan, Ivan (2002h): NOB in revolucija 8. Delo, 13. 4. 2002, str. 4, Ljubljana.

- 34) Mihevc, Andrej (1995): Identifikacija žrtev pobojev v brezni na Kočevskem Rogu in Matarskem podolju s pomočjo novcev. Naše jame, št 37, 1995, str. 85-89. Ljubljana.
- 35) Naglič, Miha (2001): Dan spomina na vse mrtve? Delo. Sobotna priloga, 27. 10. 2001., str. 29. Ljubljana.
- 36) Natlačen, Tomaž (2001): Vrnitev človeškega dostojanstva. Delo, 23. 11. 2001, str. 3. Ljubljana.
- 37) Piano, Brane (2001): usmrtitve z vednostjo vrhovnega poveljstva. Delo, 14. 11. 2001, str. 6, Ljubljana.
- 38) Dr. Prunk, Janko (2004): Čas bi bil, da. bi politika zgodovino prepustila zgodovinarjem. Delo, Sobotna priloga, 14. 2. 2004, str. 15-16. Ljubljana.
- 39) Puhar, Alenka (2003): Raziskovanje skoraj popolnih umorov. Delo. Znanost, 22. 9. 2003, str.20., 21. Ljubljana.
- 40) Pušenjak, Dejan (2001a): "Sprava naj bo naš skupni cilj". Delo, 30. 10. 2001, str. 2. Ljubljana.
- 41) Pušenjak, Dejan (2001b): Morda ni treba nobene smrti več. Delo, 30. 10. 2001, str. 2. Ljubljana.
- 42) Pušenjak, Dejan (2001c): Zdravljenje ran novejše zgodovine. Delo, 30. 10. 2001, str 2, Ljubljana.
- 43) Pušenjak, Dejan (2003): Zvonovi za odo svobodi. Delo, 23. 12. 2003, str. 5. Ljubljana.
- 44) Repe, Božo (1999): Črno-bela stran meseca: vzvišenost nad zgodovino. Razgledi, 2/1129 (20. 1. 1999), str 8-9. Ljubljana.
- 45) Repovž, Grega (2002): Čas je za dobro obveščevalno službo. Delo. Sobotna priloga, 20. 4. 2002., str. 4-6. Ljubljana.
- 46) Roš, Maja (2002a): Med pobitimi ni otrok. Delo, 4. 4. 2002, str. 2. Ljubljana.
- 47) Roš, Maja (2002b): Izkopavanje ni smiselno. Delo, 19. 4. 2002, str. 2. Ljubljana.
- 48) Rubin, Miha (2001): Zadoščanje mrtvim. Delo, 3. 10. 2001, str 2, Ljubljana.
- 49) STA (2003): Prvo znamenje že stoji. Delo, 23. 12. 2003, str. 2. Ljubljana.
- 50) Stanovnik, Janez (2003): Prek grobov ne seže jeza sovražnikov. Delo, Sobotna priloga, 15. 11. 2003, str. 16-17. Ljubljana.
- 51) Utenkar, Danilo (2001a): Poboji vedno zahtevajo odgovore. Delo, 3. 10. 2001, str. 5, Ljubljana.
- 52) Utenkar, Danilo (2001b): V zaklonišču doslej odkopali 131 trupel. Delo, 20. 10. 2001, str. 6, Ljubljana.
- 53) Vukelić, Majda (2001a): Država nehala molčati o polpretekli zgodovini? Delo, 20.

oktober 2001, str. 2. Ljubljana.

- 54) Vukelić, Majda (2001b): Pomiritev, ne poglobitev starih političnih delitev. Delo, 13. 11. 2001, str 2, Ljubljana.
- 55) Vukelić, Majda (2001c): Dvoje grobišč. Delo, 30. 11. 2001, str. 2. Ljubljana.

11.3. Zakoni

- 1) Pučnik, Jože (1996): Poročevalec državnega zbora RS, letnik 22, št. 42, 17. 10. 2000, str. 4-75. Ljubljana.
- 2) (1996): Ustava Republike Slovenije. Časopisni zavod. Uradni list Slovenije, Ljubljana.
- 3) (2003): Zakon o vojnih grobiščih. Uradni list Republike Slovenije št. 65/2003, 4. 7. 2003, str 10070, Ljubljana.

11.4. Internetni viri

- 1) <http://www.prihodnost-slovenije.si> (vstop 9. 9. 2003)
- 2) <http://www.gov.si/vrs/slo/vlada/izjava-vlade-22-11-01.pdf> (vstop 7. 4. 2004)
- 3) <http://www.zzb-nob.si/javnost6.htm> (vstop 7. 4. 2004)
- 4) <http://www.zaveza.org/mms/34/03.htm> (vstop 9. 9. 2003)
- 6) <http://www.kocevlje.si/poboji.htm> (vstop 7. 4. 2004)
- 7) <http://www.kocevlje.si/usoda.htm> (vstop 7. 4. 2004)
- 8) http://www.najdi.si/ankete/arhiv_anket.jsp?pollId=534 (vstop 7. 4. 2004)
- 9) <http://www.celje.si/novica.asp?id=528> (vstop 9. 9. 2003)
- 10) <http://www.mladina.si/mednik/200050/clanek/zlobec50/> (vstop 9. 9. 2003)
- 11) <http://www.mladina.si/mednik/200145/clanek/pamflet45/> (vstop 9. 9. 2003)
- 12) <http://www.mladina.si/mednik/200215/clanek/grobisca-ks/> (vstop 9. 9. 2003)
- 13) <http://www.mladina.si/mednik/2001148/clanek/ndh/> (vstop 9. 9. 2003)
- 14) <http://www.icrc.org/ihl.nsf/7c4d08d9b287a42141256739003e636b/fe20c3d903ce27e3c125641e004a92f3> (vstop 10. 4. 2004)
- 15) http://www2.gov.si/zak/Pre_Zak.nsf/zak_po_UNID/99FBE61C28360373C12565B8003BAB09?OpenDocument (vstop 15. 5. 2004)